

A V H A N D L I N G A R

DE KARELSKA BRÖLLOPSSÅNGERNA SOM ETNOLOGISK KÄLLA.

Föredrag hållet vid femte nordiska folklivs- och folkminnesforskmötet i Göteborg 7—9 augusti 1930.

AV

UNO HOLMBERG-HARVA.

Då HENRIK GABRIEL PORTHAN på 1700-talet påbörjade insamlandet av finsk folkdiktning, som sedan pågått ända till våra dagar, var han övertygad därom, att finnarnas fornsånger skulle komma att sprida ljus över deras dunkla forntid, dit forskningen icke kunde intränga med tillhjälp av historiska källor. I synnerhet var det de s. k. troltsångerna han i detta hänseende ställde sina största förhoppningar på, emedan dessa enligt hans åsigt härstammade från hedenhös och representerade det mest karakteristiska i den finska folktraditionen. Den senare forskningen har dock, vad trolksångerna vidkommer, ställt sig på en mera kritisk ståndpunkt, ty det har visat sig, emedan dessa sånger för det mesta bära en stark prägel av den katolska folktron, vara svårt, att i dem uppdaga spår av verklig hedendom. Men även gentemot fornsånger av annat slag har den etnologiska forskningen tills vidare intagit en avvaktande ställning, därför har den finska folkdiktningen endast i mycket ringa grad

kommit den moderna folklivsforskningen till nytta.

Det oaktat inrymmes i den rika skörd av folkdiktning, som hopbragts från olika delar av Finland och från av finnar bebodda trakter utanför landets gränser, även sådana fornsånger, vilka varit så intimt förknippade med folkliga seder att de t. o. m. återspegla dem. Därför kunde ju tänkas, att man denna väg kunde möta även sådana folkbruk och ceremonier, vilka redan för länge sedan skattat åt förgängelsen. Sådant gammalt arv äro framför allt björnsångerna, som belysa forntida jaktriter, samt bröllopsångerna. Av de sistnämnda skall jag nu i korthet behandla de i Fjärr-Karelen upptecknade.

Det torde vara skäl att påpeka, att vid bröllop i Fjärr-Karelen sjungits sånger av tvenne typer, vilka skilja sig från varandra både till versform och melodi. De s. k. gråtsångerna (på finska *itkuvirret*), som förekomma även vid begravnings- och åminnefefester, äro mycket stämmings-

fulla, ofta improviserade sånger och ha sin motsvarighet hos ryssarna. De kunna dock icke i samma grad som den andra sångtypen på Kalevala-versmått belysa själva bröllopsbruken. Därför torde de sistnämnda äga större intresse för etnologer.

En del av dessa bröllopssånger, som numera alla äro utgivna i tryck, har använts av Lönnrot i hans Kalevala, men såsom alla etnologer torde veta, får man icke anlita detta litterära alster, där Lönnrot enligt sina egna ord framfarit »mycket godtyckligt», som källa varken för folkloristisk eller etnologisk forskning. Om detta sakförhållande kan man lätt övertyga sig så snart man är i tillfälle att jämföra Kalevala med de genuina ur folkets mund upptecknade sångerna.

Det är naturligt, att sådana ceremoniella sånger, vilka såsom de i fråga varande sjungits år efter år vid alla märkligare bröllop, äro rätt konservativa. Alldeles oföränderliga, utan varianter och utan tillägg ha de dock icke kunnat förbli under seklernas gång. Och såsom folksånger i allmänhet ha de ock varit utsatta för vandring. Därför kan man ej förutsetta, att just de trakter, där de senast varit i användning, skulle vara deras egentliga uppkomstort. Tvärtom synes alla i Fjärr-Karelen upptecknade bröllopssånger varit kända även på den finska sidan om gränsen, och såsom av vissa språkliga, geografiska och kulturhistoriska drag tydliggen framgår, ha de vandrat över gränsen från väster till öster.

Vid förlovning och bröllop kan naturligtvis förekomma sånger även av allmänare slag, vilka lämpat sig för tillfället, men vilka icke i ordets egentliga mening

kan betraktas som ceremoniella. En sådan sång är t. ex. sången om örnen, som rövar bort den skönaste ungmön från ett slott. De väsentliga bröllopssångerna synas vanligen vara riktade till någon särskild person vid bröllopet, i synnerhet till brudgummen och bruden, till talmannen (bönemannen) och brudens ledsagarinna eller ock till hela bröllopskaran.

Om vi nu utesluta alla heterogena element och tillägg från de ursprungliga ceremoniella sångerna, så återstår först en förlovningsång, där den blivande brudens mor frågar, varav friaren visste, att här en ungmö vuxit upp, och sedan hon fått svaret, påpekar, huru hon redan under sommaren och hösten upprepade gånger hållit på, att man borde ha upptimrat en gömstuga, där den giftasvuxna dottern kunde ha undångömts. Då de ursprungligaste varianterna här nämna »sommaren» och »hösten», tyder det på, att förlovningen skedde sent på hösten eller först under vintern.

Den följande ceremoniella sången före själva bröllopsriterna kallas »badstugusång» och sjunges, då den unga mannen enligt folkseden skall bada sig och bereda sig för sin bröllopsresa. I sången förtäljes bl. a., att fästmannen klär sig i päls och i brokiga, av lappfolket förfärdigade vantar.¹ Av dessa plagg kan man sluta till, att bröllopfärden företagits under den kalla årstiden. Om vintertid talar även den »vita hare», som enligt sången skall springa efter fästmannen

¹ Utom av lapparna förfärdigade vantar omtalas även i vissa bröllopssånger av dem gjorda bälten. Detta häntyder på ett livligt varuutbyte mellan karelarna och lapparna.

och utplåna hans spår, så att ingen trollkarl kunde skada honom.

De flesta sångerna sjungas först under de egentliga bröllopsceremonierna både i brudens och brudgummens hem. Redan då fästmannen anländer, sjunges i brudgården en vidlyftig hälsningssång, varav framgår, att fästmannen, som enligt sången »icke är den första ej heller den sista» i följet, kommer körande med väldig fart med en svart hingst. På lokan sitter sex galande gökar och på dragremmarna sju sjungande näktergalar, varmed naturligtvis åsyftas bjälror. Hästen spännes ur, den får vältra sig i snön och dricka ur en källa, som är isfri även under vintern, den föres i stallet och matas bl. a. med »stampad sommarråg». Fästmannen däremot ledsagas i stugan, där honom beredes plats i högsätet, på bordet framför honom placeras ett ölstop. Sedan anhålles i sången om eld, helst talgljus, för att granska närmare, hurudana ögon fästmannen har.

Även i denna sång är det således fråga om vintertida bröllop, och då fästmannens ögon skall betraktas med tillhjälp av belysning, torde han ha anlämt först i skymningen.

Var fästmannen firar sin natt, omnämnas icke i sången, men troligen har han enligt den karelska seden med sina egna dragit sig tillbaka från brudgården till någon anförvant, i fall brudens gård icke ligger i hans hemby. På den första dagen har han synbarligen ej ännu sett sin brud, som då vanligen hålles undan gömd.

Följande dag kommer fästmannen åter med sitt följe och ceremonierna fortsätts. Slutligen närmar sig den viktigaste och

högtidligaste akten under hela bröllopet. Efter otaliga gråtsånger ledsagas bruden nu två gånger med- och en gång motsols omkring en stubbe ställd vid ungnen samt placeras därefter på stubben, där hon sittande i en sliten tunn dräkt, som hon hela dagen haft på sig under tiden gråt-sångerna avsjungits, anhåller, att de egna skulle kamma hennes hår. Samtidigt klädes hon i en ny dräkt men den slitna och dåliga förblir under denna. Möjligen kan denna brudstubbe, på vilken flickor, som hoppas att tidigt bli gifta, efteråt skola sätta sig, förklara uppkomsten av den svenska stabbriten under bröllopet. Den viktiga beklädnadsakten beskådas av alla i stugan med största uppmärksamhet och åtföljes av en sång, som upprepas så länge tills bruden är kammad, klädd och försedd med den gifta kvinnans huvudbonad.

I denna sång frågas av fästmannen, varför han sitter i stugan och vad han väntar på. Är det husvärdens godhet, värdinnans älskvärdhet eller den rena stugan, som håller honom kvar? Nej, det som håller honom kvar, är den sköna ungdomen. Vidare sjunges: Du har suttit länge, du har väntat länge, du kan allt fortfarande sitta och vänta, ty din väntade är ännu icke färdig för resan. Blott den ena sidan av huvudet är fletad, den andra icke, blott den ena foten är skodd, den andra icke, blott den ena handen är behandskad, den andra icke. Sedan bruden omsider blivit klädd till ungmor och försedd med ytterplagg för avfärden, gives även detta till känna genom sång, där bl. a. brudgummen med sitt följe anhålles att lämna stugan.

Ute på gården ställer fästmannen sig

mellan brudens ledsagarinna och talman-
nen, så att den förre står på hans högra,
den senare på hans vänstra sida. De
övriga i brudgummens följe stå bakom
dem. Åter ljuder sången från stugan,
medan fästmän med förtäckt ansikte hög-
tidligt ledsagas därur av hennes bror,
farbror eller någon annan manlig släk-
ting. Sångens innehåll är i korthet föl-
jande: Gå med, du sålda mö, eftersom du
var villig att giva din hand och emottaga
förlovningsgåvorna. Trodde du, att du
skulle dröja bortan endast en natt eller
en dag, nej, du kommer att förbli där
hela ditt liv. Gråt nu hela näven full
med avskedstårar, ty då du kommer åter
för att hälsa på ditt barndomshem, är
gårdsplanen här ett steg längre och trös-
keln en stockrad högre. Med dessa ord
framhålles, att dotterns hemkomst här-
efter är icke lika lätt som förr.

Sedan fästmän trätt ut ur stugan, rik-
tas till brudgummens följe en förmaning
i sångform med följande innebörd: För-
ren icke vår ungmö till missnekärr,² sät-
ten henne ej heller till att stampa bark,
utan fören henne till sädestuvor för att
få knåda deg och baka tjocka kakor! Med
letsamma förmanas brudgummens följe
att icke sätta den unga hustrun att stå
vid dörren eller att giva henne orsak att
fälla tårar vid fönstret, ej heller att risa
henne med kvistar eller slå henne med
läderrem. Förmaningarna riktas sålunda
till brudgummens släkt eller släktens
representanter och icke till brudgummen
själv. Denna sång härstammar således

² Missne, *Calla palustris*, har grova rötter.
Av dessa har även i Sverige under nödår bakats
nödröd, se Dalins lexikon och Nordisk Familje-
bok.

från en tid, då äktenskapet uppgjordes
emellan brudens och brudgummens släkt.

Ålderdomlig är även den sista sången
före avfärden, som sjunges då ungmön
slutligen överlätes åt brudgummen och
hans följe. I denna sång framskyntar
nämligen hotet om *blodshämnd*, där-
est den unga hustrun skulle mördas. Det
heter i sången, att hennes far och mor
leva och att hon har fem bröder, vilka
komma att återfordra hennes huvud. I
en annan variant säges, att det finns män
och hästar, som kunna följa den unga
hustruns spår och taga reda på hennes
öde.

Liksom i brudgården sjunges dylika
ceremoniella sånger även i brudgummens
hem, sedan brudparet anlant dit. Där-
städes har hälsningssången börjat med
orden: Byn väntade på nymåne, snön
väntade på den tjärade släden, men jag
väntade på min svärdotter. Också denna
sång har oaktat rikliga varianter, där det
ingår strofer med sommarstämning, ur-
sprungligen skildrat endast vintertida
bröllop, ty alla de strofer, vilka tala om
sommars och båtfärd, tillhöra andra sån-
ger och ha utan tvivel först senare in-
blandats i denna bröllopsång. Men om
ock denna sång, sedan sommartida bröl-
lop blivit vanliga, har varit lätt att i
någon mån omskapa, så har det däremot
 varit förbundet med större svårighet att
införa sommarstrofer i den tidigare näm-
nda sången, där fästmannens ankomst till
brudens hem skildras. Därför har den
sjungits sådan den är även vid sommar-
tida bröllop.

Vinterstämning träder oss emot redan
i de första nyssnämnda stroferna: »Byn
väntade på nymåne, snön väntade på den

tjärade släden.» Orden: »byn väntade på nymåne» innehålla med detsamma en närmare tidsbestämning för bröllopsfirandet. Om vi ock ej från Finland känna till detta bruk, så giva dessa ord anledning till antagandet, att bröllop fordom firats vid nymåne. Detta har varit fallet även i Estland. BOECLER (*Der Ehsten abergläubische Gebräuche*, på 1600-talet s. 24) skildrar esternas bröllopsfirande bl. a. med följande ord: »De fria och fira bröllop vid ny måne, emedan de inbilla sig, att de därmed ha bättre lycka och välsignelse än annars och att deras hustrur förbliva vackra, unga och finhylta, då däremot om de fria vid avtagande måne, dessa skulle snart bli gamla och skrynkliga.»

I en av de sånger, som sjungas vid ungaparets ankomst, spörjes, vem som spridit ut det falska ryktet att fästmannens hingst sprungit förgäves. Därefter anhålles i en annan sång att fästmän skulle själv stiga ur släden, i fall fästmannen ännu icke är stark nog att bära henne på sina armar. Nu följer brudens sång vari hon hälsar på folket på gården och i stugan. Till svar på hennes hälsning försäkrar husfolket, huru som alla redan länge och ivrigt väntat på henne. Det skildras, huru de gamlas ögon runno, där de stirrade i fönstret och huru barnens fötter tröttnade vid springandet till grinden. Även husdjuren, av vilka nämnes blott hästen, kon och fåret, säges ända från arla morgonstunden med sina läten uttryckt sin längtan efter den nya matmodern. Ja t. o. m. själva pörtet hade rört på sig i väntan på henne, som kommer att sopa golvet, tröskeln hade ställt sig på kant i väntan på de smekande

kjolfällarna och handtaget i dörren hade gnällt i väntan på den nya handen, som skall tillsluta dörren.

Sedan följa vissa sånger till fästmannen, i vilka han tillfrågas: var du frisk under resan och var färden lyckosam? Var dröjde du så länge, var den du skulle hämta för ung, så att hon måste växa till eller var hon för klen, så att hon måste gödas? I en följande sång spörjes: Fick du ungmön, erövrade du slottet, bröt du ner krigsportarna? Uppenbarligen återspeglar denna sång en sed, enligt vilken brudgummens folk med värja i handen som krigsfolk drog till brudgården, där alla portar stängdes. En sådan sed känner man till bl. a. från Tyskland och från Ryssland. Motsvarande sed bland esterna skildras redan av OLEARIUS, som år 1643 färdades genom deras land och där var i tillfälle att närvara vid bröllop. I hans kända verk finnes t. o. m. en bild, där brudgummens följe rider till brudgården med värja i handen. Bakom varje ryttare sitter en kvinna på hästryggen, fig. 1. Dylika ceremonier, som förklarats återspegla brudrov, åsyftas utan tvivel även av följande strofer i en i Ilomantsi upptecknad bröllopssång, vari det frågas: Är det en stor krigshär eller en stor bröllopsskara, som är i antågande? Såväl i Karelen som i Ingermanland talas i vissa bröllopssånger dessutom om fästmannens hjälm.

Vidare spörjes, huru fästmannen motogs och förplägades i brudgården. Som särskilda bröllopsrätter nämnes lax och svinkött samt öl. Till sist frågas yttermera: Fick du just den du önskade? Och svaret lyder: Ja, jag ser ju det utan att fråga.

FIG. 1. ESTNISKT BRÖLLOPSFÖLJE, 1600-TALET. EFTER OLEARIUS.

I brudgummens hem sjunges dessutom lovsånger till bröllopsfolket, till brudgummens föräldrar samt till talmannen och brudens ledsagarinna, vilka sistnämnda äro mycket viktiga funktionärer vid bröllopet. Uti den till bröllopsfolket riktade lovsången möter oss åter vinterstämning i orden: »folket i sina långa rockar är som skogen klädd i rimfrost.» Denna jämförelse tyder på att de långa vadmalsrockarna icke då ännu voro tillverkade af färgat tyg. I västra Finland ansluter sig värdens (husbondens) och värdinnans lovsång till den finska Staffansvisan och har

den antagligen senare blivit införlivad i de karelska bröllopssångerna. Talmannen, vars namn är ett ryskt lånord, *patvaska* (ryska *podvoztik*), berömmes vara den bästa i byn.³ Hans kännetecken säges vara ett duktyg om midjan och en piska i handen. I dylik mundering uppträder den motsvarande funktionären vid ryska bröllop. Huvudsakligen lovordas hans dräkt, bl. a. hans hjälm, hans långa rock, som tillverkats av sol och måne, samt

³ Andra i varianterna förekommande benämningar äro *opas* 'vägvisare' och *ontari*, vars etymologi är okänd.

FIG. 3, 4. VÄVSKYTTLAR; FIG. 3 ÖSTFINSK, FIG. 4 VÄSTFINSK. BÅDA I NORDISKA MUSEET.

hans dyrbara strumpeband. Dessa sistnämnda torde förutsätta knäbyxor.

Även i den lovsång, som sjunges till brudens ledsagarinna talas mest om hennes utseende och dräkt. Hennes ögon förliknas vid himmelens stjärnor och hennes mund vid »Suomis skyttel» (Suomen sukkula). Denna jämförelse bevisar att sången uppstått utanför Egentliga Finlands gränser och under en tid då namnet Suomi ännu betecknade landskapet Egentliga Finland. Den östfinska skytteln var nämligen båtformig, fig. 2, (jfr. tyska Weberschiff), då densamma där emot i västra Finland var böjd i ändarna, fig. 3. Denna liknelse påminner om en dylik hos forngrekerna, vilka jämförde kvinnoläppar med Amors båge. Vidare nämnes i sången bl. a. ledsagarinnans svanevita strumpor, som hänvisar på de tider, då kvinnorna ännu uteslutande använde vita, ofärgade strumpor. Hennes huvudbonad åter, som säges lysa genom skogen, förliknas vid en hög uppstående molntapp. Som sådan kan den icke åsyfta den nutida gifta kvinnans mössa, *soroka*, såsom den kallas i Fjärr-Karelen, utan den äldre, vita och höga *huntu*, vars kvarlevor påträffats i trakterna mellan Vuoksen och Finska viken, fig. 4. En dylik huvudbeklädnad har förekommit även bland våterna i Ingermanland och skildras den för Porthan av en ingermanländsk student L. A. Zeträus på 1700-talet med följande ord: »När en flicka blir gift, måste hon skära eller raka håret af sitt

hufvud, som då betäckes med en hvit duk, tillskapad nästan i likhet med en grenadiermössa, vid pass en half aln hög, hvarifrån i nacken hänger en annan deri fästad hvit duk, en half aln lång, till formen lik en handduk» (Porthans skrifter i urval, V, s. 464). Om en sådan huvudbonad kan det väl sägas, att den lyser genom skogen och att den liknar en hög uppstående molntapp.

Till de ceremoniella bröllopsängerna ansluta sig även s. k. brudens förmanings-sånger, av vilka somliga avsjungits i brudgården, somliga åter först i brudgummens hem, och vilka innehålla en mängd uppgifter av etnologiskt intresse. I en av dessa sånger, vari bruden göres uppmärksam på att hon i sin blivande mans hem bör iakttaga där rådande seder, säges, att hon där t. o. m. kommer att kallas vid ett nytt förnamn, vilken ålderdomliga sed förekommit även i Ingermanland och hos mordvinerna. I en annan sång uppräknas bland de olika släktingar, vilka bo tillsammans och vilkas bevågenhet den unga hustrun bör eftersträva, även svägers barn. I sångens hemtrakt har således storfamiljinstitutionen ännu fortlevat. I en tredje sång talas om smör, som icke tjärnats utan »piskats» såsom det varit sed i Karelen. I en fjärde sång förmanas ungmor att akta sig för de heliga rönnarna, som växa på svärföräldrarnas gårdsplan. Under dessa rönnar, som icke fingo ofredas, har offrats såsom under tomteträn i Skandinavien. I en sjunde

FIG. 5. GUMMA FRÅN JOUTSENO, KARELEN. EFTER
LIT. AV SEV. FALKMAN.

sång rådes fästmän att skynda sig, då hon är ute efter vatten, annars kunde hennes »värd» (husbonde) och »värdinna» d. v. s. svärföräldrarna vara rädda för att hon förlorar sitt unga blod eller med andra ord blir blodstulen genom att betrakta sin spegelbild i källan. Samma råd får bruden i en vätisk förmaningssång.⁴ I arkangelnska guvernementet på-

⁴ (Suomi V, 10, s. 146 ff.)

träffas ännu en sådan förmaningssång, vari fästmän rådes, att gå ut och se efter knutarna så länge stormen viner och havet brusar. Då »havet» nämnes i en sång, som sjunges långt borta från havskusten, är det tydligt, att sången i fråga vandrat hit från sydligare trakter.

Vidare har det varit sed att i sångform trösta den unga hustrun i hennes nya hem. Hon har ingen anledning att sörja, ty hon har icke hämtats till kärrmarker, utan till en trakt, på vars bäckstränder växer korn och på vars mosluttningar växer havre. I varje skogsglänta finnes sädesbodar och sädeshögar vid alla bäckar. Utan tvivel åsyftas med dessa ord i sången svedjebuket. I en annan tröstesång lovordas fästmannen som en duktig jägare, vars hundar ej ha tid att ligga hemma och som vaknar tidigt före solens uppgång från sin skogseld eller risikoja. Daggen tvättar hans ansikte och barren kammar hans hår. I boden bångna sparrarna och spätten böja sig av »torkat kött». Köttet, som här nämnes som jaktbyte, åsyftar uppenbarligen vildrenskött. Vid sidan av svedjebuk har således storjakten då för tiden ännu varit en viktig näringsgren.

Då alla dessa sånger vandrat från väster till öster över ryska gränsen, bör deras forna hembygd sökas på den finska sidan. Lika självklart är, att dylika sånger ej kunnat uppstå bland spridda ödemarksinnevånare, utan att de förutsätta, så ursprungliga de än äro, en gammal och jämförelsevis hög bykultur. Men varstades i Finland skall man kunna hoppas att finna dessa sångers uppkomstort? Man kunde ju tänka sig, att de enstaka sångerna skulle ha uppstått i olika trak-

ter och senare sammansmultit. Denna förmodan torde dock icke kunna försvaras, emedan de ifrågavarande sångerna, liksom själva bröllopsceremonierna, från början synas bilda en enhetlig komplex. Vi ha ju påpekat t. ex., huru de skilda sångerna alla tala enbart om vintertida bröllop. En sådan sed har i Finland ännu under den historiska tiden varit rådande i Karelen och i norra Savolax. I en skildring av bröllopsleder hos allmogen i östra Finland, som ingår i »Tidningar utgifne af et Sällskap i Åbo» år 1772 (s. 15) och vari påpekas, att de vanligaste bröllopsdagarna varit under midvintern, nämligen söndagen före jul, Thomasdagen eller annan dag jul, framhålles uttryckligen: »Tillika med Julen nalkas ock Bröllops tiden: två Högtider på en gång. Ungt Folk hålla aldrig Bröllop på annan tid, utom i nödfall, vid Folkbrist, eller för tidig kärleks öfning.»

Till östra Finland hänvisar även många andra fakta bl. a. språkliga, talet om »Suomis skyttel» samt om näktergalen, som är okänd i västra Finland. Till Karelen hänvisar vidare svedjebuket och storjakten som huvudnäringar, blodshämnden, den stora familjen, brudens överlåtande åt brudgummens släkt, förändringen av hennes namn, brudgummens bad, de heliga rönnarna m. m. Likaså har den gifta kvinnans huvudbonad, *huntu*, som fästes på s. k. *sykerör* d. v. s. på

två hopsnoddade hårpiskor, vilka böjes tillsammans till styv bågformig ställning över hjässan, varit säregen just för den karelska folkstammen. En närmare lokalbestämning anger det i en av förmaningssångerna omtalade »havet», som hänvisar till någon havskust, antingen vid Finska viken eller vid Ladoga.

Då många uråldriga bruk ha fortlevat i Karelen ända till de sista århundradena, är det svårt att av dessa få en tidsbestämning över de ifrågavarande bröllopsångernas ålder. Tidigast torde blodshämnden ha vikit undan för modernare samhällskick och rättsordning. En sådan rättsordning synes vara obekant för dessa sånger. Främmande för dem är likaså de kyrkliga sederna och ceremonierna. Icke ens faddrarna, vilka i den grekisk-katolska kyrkan spela en viktig roll t. o. m. vid bröllop, uppmärksammas i sångerna. Dessa vila i allt på hedendomens bas. Egendomligt är att icke ens de sånger, varmed bruden tröstas, mottagit några som helst intryck av den kristna läran. Så skulle sakförhållandet ej kunna vara, om dessa sånger hade uppstått först under den kristna tiden.

Men om det väsentliga i dessa sånger, vilka innehålla så mycket gammalt och försvunnet, härstammar från hedenhös, så ha de ju desto större värde som etnologisk källa.

HUSTYPER I SKANDINAVIEN.

AV

SUNE AMBROSIANI.

I den studie över »Bondgårdar från Gotlands medeltid», varmed Nils Lithberg inleder Rigs årgång för år 1930, har han på flera ställen framfört till diskussion allmänna frågor belysande husets, närmast det nordiska husets historia. Det är naturligtvis många olösta, kanske olösliga problem, som äro förknippade med dess historia, både därför att materialet i många fall är ofullständigt känt och även därför att givetvis ännu varje författare som allvarligt sökt sätta sig in i detta ämne tills vidare torde ha sin från andras avvikande uppfattning av många hithörande fenomen.

Det nordiska husets historia börjar otvivelaktigt i och med att den tidiga stenålderns människor — enligt geologers och arkeologers datering för minst cirka 14 000 år sedan — börjat att åt sig ordna tak över huvudet. Om stenåldersfolkens bostäder eller ansatser till bostäder veta emellertid vi ingenting. Från stenåldern ha vi utom bostadsrester i grottor av olika slag endast ett fåtal hyddbottnar utgräva och diskuterade. Envar, som sysslats med dylika frågor, torde emellertid inse, huru svårt det är att av en botten draga

säkra slutsatser om den bonings närmare detaljer, som en gång rest sig på en dylik botten. Om vi sedan göra ett språng till mitten av järnåldern, så möta oss t. ex. på Öland, Gotland och annorstädes husgrunder, de s. k. kämpagravarna, i mycket stor omfattning. Huru de hus, som en gång rest sig över dessa, konstruktivt ha kunnat se ut, är långt ifrån utrett — jag behöver blott hänvisa till den i Rig 1930 förekommande framställningen av Märten Stenberger om Öländska bebyggelseformer från järnåldern. Man kan möjligen sluta sig till att vissa tomter varit grunder efter boningshus andra, troligen efter uthus. Beträffande konstruktionerna i dessa kan man möjligtvis endast framhålla, att man vid denna tid liksom, under alla senare använt *olika* konstruktioner för hus med olika uppgifter. Från andra håll och senare tider veta vi, att bebyggelsen för ett torp ter sig annorlunda både ifråga om husens antal, storlek och soliditet i uppförandet än för ett helt hemman eller för ännu större gårdar. Man kan således med full rätt påstå, att man varken då eller senare får skära alla husen över en kam.

FIG. 1. KOLARKOJA, HÅLLENS BY, HÅLLNÄS SN, ELDSTADEN ETT GRÅSTENSRÖSE VID ENA GAVELN. FÖRF. FOT. 1914. UR RIKTLINJER.

Från och med medeltiden har även hos oss bruket av stenhus blivit känt. Av dessa ha vi kyrkor, borgar och hus i städerna i någon mån bevarade och väl ett och annat trähus ute på landsbygden. Om dessa kunna vi i stort sett säga, att många olikartade byggnadstraditioner spelat in. Likaså kunna vi åtminstone i någon mån överblicka, huru ständigt nya impulser kommit till Norden och gjort sig gällande. Detta har skett i fråga om planens utveckling, i fråga om konstruktiva förändringar och i fråga om inredningen. Protestantismens införande i Norden utgör intet avbrott i byggnadstraditionerna och byggnadsimpulserna, utan nya idéer ha under och efter 1500-talet liksom dessförinnan århundradena igenom följt varandra.

Det vore emellertid att underkänna den inhemska kulturen, om man påstode, att denna blott uppburits av främmande impulser. Under alla perioder har inhemskt

tänkande omsatt inhemska och främmande byggnadskunskap till lösande av förhandenvarande uppgifter.

Om man med skäl kan säga detta om sådana byggnader, som tillhöra vad man plägar kalla landets arkitektoniska skapelser, så gäller denna sats i samma grad även om allmogekulturens byggnader. I fråga om dessa senare äro kanske icke alltid de skedda förändringarna så i ögonen fallande, men ser man dem med en typologs ögon, skall man finna att huset som sådant även inom dessa kulturkret-

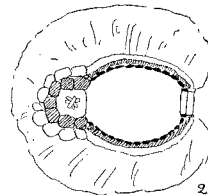

FIG. 2. KOLARKOJA, LYTTERSTA, V. VINGÅKER. SCHEMATISK PLAN. ELDSTADEN UTANFÖR VÄGGEN. UR SÖRMLANDBOKEN.

FIG. 3. HUS, ERIKSLUND, SALEM SN, SÖDERTÖRN. STENRÖSET ÄR ELDSTADEN; RUMMET MED KNUTTIMRADE VÄGGAR OCH SVALEN INKLÄDD MED BRÅDER. E. JENSEN FOT. 1925.

sar följer precis samma lagar som vilken annan artefakt man behagar studera.

Under de årtusenden, som nordborna sört för sina hem, har emellertid utvecklingen icke gått efter några schablonartade räta linjer. Vissa trakter ha snabbare tillägnat sig nyheterna, andra varit mer konservativa. Ständigt har dock allmogen lärt ej blott av förfäderna genom att studera byggnaderna runt ikring sig utan ideligen gjort nyttiga lån från stads- och herrgårdskulturen. Det har varit en ständig växelverkan. Som ett exempel bland många kan nämnas glasfönsterna i allmogehuset. De under 1800-talet allmänna, stora »franska» rektangulära rutorna, vanligen fyra till antalet i varje fönster i

Mälardalens allmogehus, kommo ut i bygderna för cirka ett hundrafemtio år sedan och ha sedermera så småningom blivit dominerande. Dessa ha efterträtt fönsterna med många »små» rutor, en gång även de lånade från stadshuset.

Men det var ej blott fönster av en viss storlek, som då och då trängde ut till allmogebyggnaderna. Stadshuset, kyrkorna och herrgårdarna hade fönsterna i väggar, men detta var ej fallet hos allmogen. Där sutto ursprungligen den eller de öppningar, där man släppte ut röken och släppte in ljuset i bostaden, i takslutningarna. Innan glaset kommit i ett sådant prisläge, att bönderna sågo sig i stånd att köpa fönsterglas hade de, så

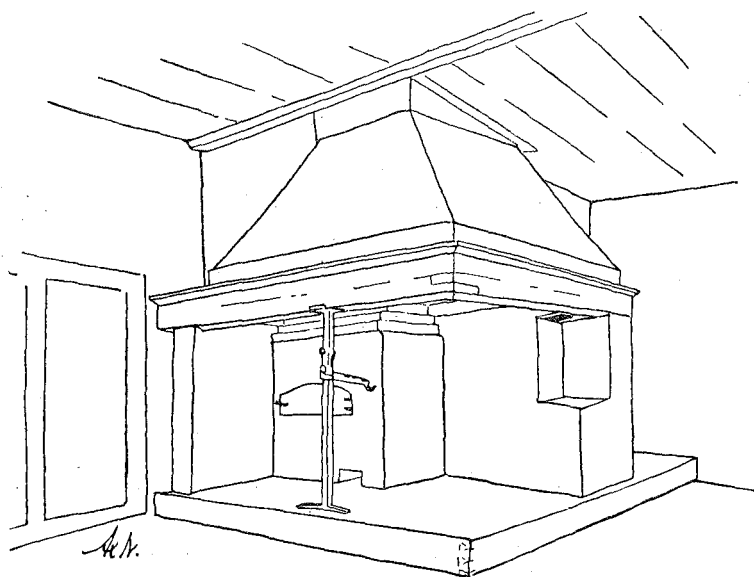

FIG. 4. ELDESTAD, BESTÅENDE AV ÖPPEN HÅRD, BAKUGN MED GRUVA OCH LYSSPIS. DELSBO SN, HÄLSINGL. EFTER AXEL NILSSON.

fram de överhuvud taget brytt sig om att täcka för nämnda öppningar, använt träluckor eller hinnor. Till täckandet av dessa användes emellertid de första glasfönsterna.

Ännu i senare hälften av 1800-talet levde i olika trakter olika sätt att täcka för öppningarna samtidigt kvar. På sina ställen torde ännu det obetäckta hålet funnits kvar i taket, dock oftare glas i takfönsterna, ännu vanligare fönster med små rutor i väggarna, och väl oftast stora rutor i väggfönsterna.

Om man, när man vet detta, hittar en husgrund, kan man säkerligen icke draga några slutsatser om fönsternas form och betäckning. Vissa förmodanden kan man möjligen hysa, om man genom studiet av andra detaljer kan ha kommit fram till en allmän uppfattning om husets form och uppbyggnad.

Mutatis mutandis kan vad som ovan sagts beträffande fönsterna tillämpas på andra detaljer inom husbyggnadskonsten. Vad man i vanliga fall kan ernå är den tidsgräns, före vilken ett välkänt och välstuderat fenomen icke kan uppträda, exempelvis före färdigkonstruerandet av pappersmaskinen kunna papperstapeter i rullar icke förekomma.

Närmast skulle vi nu, sedan vi med dessa inledande ord betonat vanskligheterna, diskutera vissa sidor av det nordiska husets plandispositioner. Lithberg har tagit upp den tanke, som varit hett omdiskuterad om icke i litteraturen så dock i den krets, där dessa frågor allvarligen dryftades under årtiondet efter sekelskiftet, nämligen frågan huruvida det nordiska huset lett sitt ursprung från ett en-celligt hus med svale på gaveln »bastutypen». Numer torde man anse, att en

FIG. 5. ELDHUS MED SVALE, HEDBODARNA, ÄLVDALEN, DALARNA. UR FATABUREN 1917.

del hus i Norden leda sitt typologiska ursprung från denna typ, men samtidigt med denna har jämväl funnits andra. Genom talrika fältarbeten har under de gångna åren vår kunskap riktats genom ett betydande material, vilket även i stor utsträckning publicerats. Med stöd av detta torde det kanske vara av intresse att ge en översikt av huru för närvarande några av de byggnadshistoriska problemen kunna te sig.

Om vi skulle söka uppdraga några raka utvecklingslinjer, så innebär det icke, att vi därmed skulle tro att hela det väldiga husmaterialet skulle kunna inordnas enbart under dessa utvecklingslinjer. Vi äro fullt medvetna om, att utvecklingen på många punkter gjort halt, att den gått i dödvatten, och att från sådana typer degenerations- och blandformer uppstått. Dessutom äro vi medvetna om att det också gives flera tillfällen, då från en på nå-

got håll stagnerad typ en ny utveckling kan ha utgått.

Man torde utan överdrift kunna påstå, att en stor del av Sveriges jordbrukande befolkning fortfarande bor i ett hus bestående antingen av förstuga, instuga, där maten lagas, och kammare eller av förstuga, instuga och särskilt kök. Oftast är detta boningshus omgivet av enrummiga hus utan eldstad för de olika ändamål, som en lång kulturutveckling skapat. Studera vi trakter, där bebyggelsen ännu bibehållit sina ursprungliga drag, finna vi således, vad som bekräftas av landskapslagarnas föreskrifter, att på gården funnits ett hus för varje uppgift. Av landskapslagarna framgår icke, huru de uppräknade husen sett ut, men med kännedom om det bevarade beståndet, torde vi icke synnerligen misstaga oss om vi anse att flertalet av husen varit byggda med en normalstocks vägg längd och gruppe-

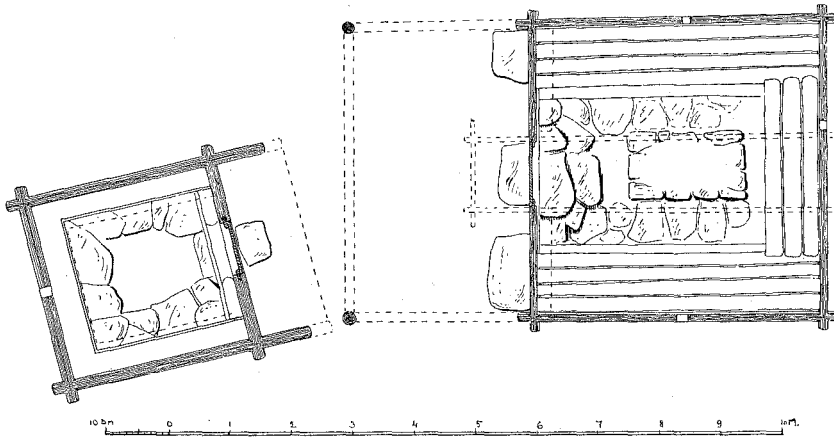

FIG. 6. PLAN AV ETT ELDIUS JÄMTE MJÖLKSTUGA. HEDBODARNA, ÄLVDALEN, DAL.

rade eller åtminstone samlade kring boningshuset som den givna medelpunkten. Antalet och beskaffenheten av husen ha berott på den ekonomiska storleken av den gård, dit de höra.

Runda hus eller hus med mer än fyra sidor hava för det nuvarande husbeståndet haft föga betydelse och vi bortse från dem i det följande. De rektangulära husen — i Sverige (utom Skåne) Norge och Finland vanligen uppförda med knuttimrade stockar — ha varit det förhärskande. Bland dessa ha vissa typer försetts med svale. En typ har sålunda svalen på ena gaveln, en annan på ena långsidan. Vi anse oss sålunda ha tre grundtyper att utgå ifrån:

hus utan svale,

hus med svale på ena gaveln och ingång från denna,

hus med svale på ena långsidan och ingång från denna,

På gården har funnits boningshus med eldstad, andra hus sakna eldstad såsom bodar, stall, ladugård, loge och lador. Dessa olika hus gå tillbaka på någon av

de tre ovannämnda urtyperna, men dessa ha, var för sig, på grund av sin uppgift utformats på sitt särskilda sätt. Vi komma närmast att sysselsätta oss med hus, som äro försedda med eldstad.

Med fullt skäl torde man kunna påstå, att den ursprungliga eldstaden i det primitiva huset utgjorts av en öppen härd. Denna har antingen legat utanför och in till någon av husets väggar eller inuti huset nära eller i dess mitt. Som exempel på den förstnämnda anordningen, kunna nämnas vissa kolarkojor, fig. 1, 2, stenstugor, (se t. ex. Skansens vägledning 1925 sid. 76 ff.) och ett eller annat enstaka hus,¹ fig. 3. Från denna eldstadsanordning skola vi i det följande bortse och endast sysselsätta oss med härden inuti det fyrsidiga huset, som sagt vanligen placerad i eller nära rummets mitt. Denna härd får från stenhusen i städerna läna en rökgång, en skorsten. Den har i många fall även kombinerats med eldstäder för

¹ Sune Ambrosiani: De sörmländska allmogebyggnaderna, Sörmlandsboken, Stockholm, 1918, sid. 90.

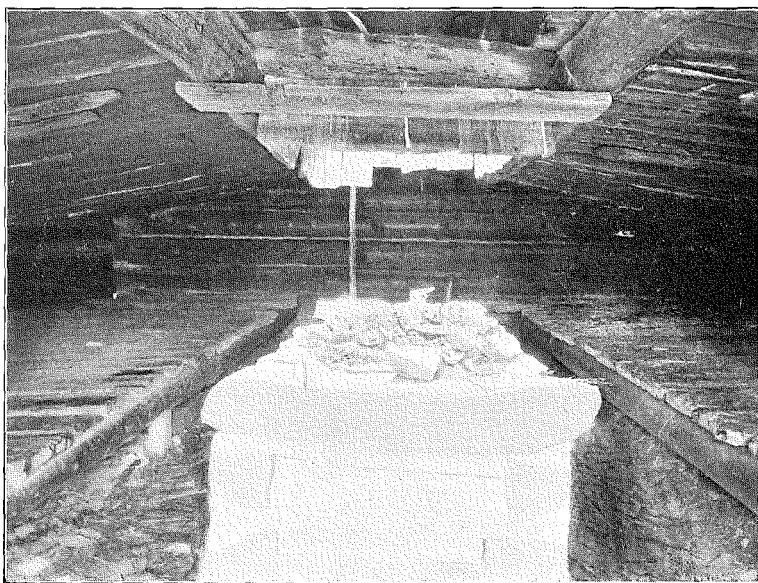

FIG. 7. INTERIÖR FRÅN EN SKOGSARBETARKOJA, HEDBODARNA, ÄLVDALENS SN, DAL. UR RIKTLINJER.

olika uppgifter, men — som jag nedan hoppas visa — sin plats i centrum av det firsidiga huset har den aldrig lämnat.

Utan att här fördjupa oss i eldstadens komplicerade historia må dock här påpekas, att den eldstad vi för närvarande möta såväl i skogsbygderna som på den skånska slätten eller på den danska landsbygden sällan eller aldrig är *en* härd, utan historiskt sett en kombination av eldstäder.² I Mellansverige kan man räkna ända till fyra härdar i en liten stuga, fig. 4. eldstad från Delsbo sn, Hälsingland: 1) den öppna spisen, 2) gruvan framför ugnsmynningen, 3) ugnen och 4) lysspisen. I Skåne och vissa delar av Danmark, där boningshusen ha endast en rökgång, finnes under den av sten murade höga skorstenen, en härdplats ofta så stor som

ett litet rum. Från detta har man öppning till bakugnen, till biläggaren i dagligstugan och till fyren under pannmuren. I de delar av Danmark och Skåne, där boningshusen ha 2 skorstenar, finnes dels under den ena den öppna härden, där matlagningen sker, ofta kombinerad med biläggare, dels under den andra bakugnen. kölnan och pannmuren, förlagda till ett rum för sig, som i olika trakter har olika namn.

Grundorsaken till skillnaden mellan de beskrivna eldstadskombinationerna i allmogehuset i Danmark—Skåne och i de norrut belägna landskapen torde bero på att ägare till dessa skånska och danska hus leva under större ekonomiska förhållande än ägarna av de mellan- och nordskandinaviska bondgårdarna. I dessa senare ha behoven sällan utvecklats därhän, att man behövt en sättugn och en pann-

² Axel Nilsson: Äril, spis och ugn, Ymer 1905.

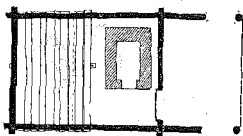

FIG. 8. PLAN AV BASTA, »PÖRTE», MELLÖSA SN, SÖDMLD, MED ÖPPEN SVALE. UR SÖRMLANDBOKEN.

mur. De gårdar i dessa landskap, som stå på motsvarande ekonomiska standard äro nämligen som regel icke gårdarna i allmogehänder, utan de små herrgårdarna. På dessa finnas regelbundet i en flygel vid gårdsplanen ett kök med härd, bakugn och pannmur.³ Dessa herrgårdars byggnadssätt står stadsarkitekturen så nära, att de icke förts till allmogens etnografi, men ekonomiskt sett motsvara de närmast de sydsandinaviska och vissa norska stora bondgårdar. Denna olikhet mellan bebyggelsens och hushållningens karaktär, förtjänar noga observeras; om man vill förskaffa sig en korrekt uppfattning i dessa frågor.

Efter denna konturteckning av eldstadens utveckling i mycket korta drag, återvända vi till planen. Vad hus med eldstad beträffar torde vi i huvudsak hava två typer att räkna med:

1. Hus med svale på ena gaveln och ingång till boningsrummet genom denna.

2. Hus med ingång genom ena långväggen. Utanför denna har även i vissa trakter funnits svale; så i Norge och även i några konstaterade fall i Sverige. Hos oss har byggnaden med svale på ena långsidan dock ej kommit att spela samma roll såsom modertyp som i Norge, därifrån Sundt anfört flera gamla exempel på sådana. Även i detta land har svalen

³ En plan av en dylik se t. ex. Rig 1923, sid. 149 i Manne Hofrén: Kalmar läns herrgårdar.

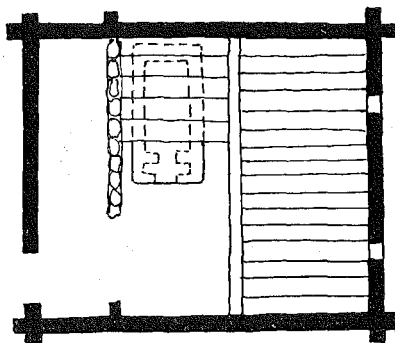

FIG. 9. BASTA, KÄLLBÄRGA, ALUNDA SN, UPPL. KNUTTIMRAD INBYGGD, SVALE. ÖVER UGNEN LIGGA BRÅDER. UR RIKTLINJER.

under senare århundraden förlorat sin gamla betydelse och ersatts med förstukvist eller helt försvunnit.

Här nedan skola vi nu närmast diskutera några frågor, som röra dessa båda huvudtyper i deras enkla former, och redogöra då först för den s. k. bastutypen, vilken beskrivits som det rektangulära huset med eldstad, med ingång genom ena gaveln och svale framför denna.

I mycket primitiv form finnas dessa hus ännu i Norrlands avsides bygder, där de kallas eldhus. I taket ha de ett hål för att släppa ut röken från härden och släppa in ljus. Fig. 5, en gavelexteriör, är hämtad från Hedbodarna i Älvdalen, Dalarna, planen från ett dylikt på samma plats, fig. 6, och interiören från en skogsarbetarkoja därstädes, fig. 7.

I stora delar av Sverige representera, bastorna samma hustyp. Den ena planen, fig. 8, visar en basta från Södermanland med öppen svale. Den andra, fig. 9, återger planen av en sådan från Källberga, Alunda sn, Uppland. Exteriören visar en dylik i Ransäterstorp, Ransäters sn, Värmland, fig. 10. Denna basta är knut-

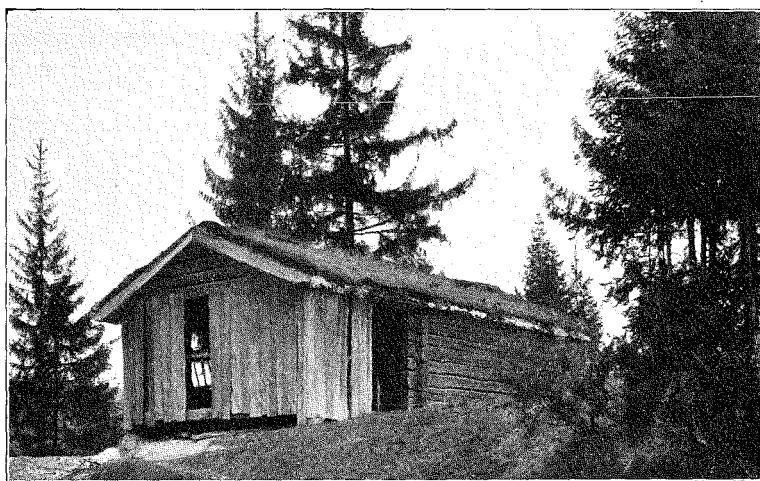

FIG. 10. EXTERIÖR AV BASTÅ MED DELVIS INBYGD SVALE. RANSÄTERSTORP, RANSÄTER SN, VÄRMLAND. UR RIKTLINJER.

timrad och dess svale delvis igensatt med bräder. Ugnen med gruva ligger till vänster om ingången från svalen. Röken vädras ut genom dörren och rummet är mörkt. Vill man ha dagsljus, måste man hålla dörren öppen. Bastan är det gamla boningshuset, men sedan detta förändrats, har likväl varje gård i stora delar av Sverige in i våra dagar bevarat en basta, för att där kunna utföra vissa sysslor.

Nästa bild, fig. 11, visar ett kokhus, d. v. s. ett eldhus, som fått skorstenspipa från härden och fönster i väggarna. Svalen är försatt med bräder, instugans väggar äro knuttimrade. Kokhuset, som är fot. av förf.⁴ i fiskläget Fågelsundet, Hållnäs sn, Uppland, har i detta fall ingång från långsidan genom svalens brädbeklädnad. Andra kokhus i samma läge ha ingång genom svalens gavel.

FIG. 11. KOKHUS, FÅGELSUNDET, HÅLLNÄS SN, UPP-
LAND. FÖRF. FOT.

Motsvarande utveckling för bastan äro fig. 11, 12 avsedda att åskådliggöra. Det är torpet Sola, Mellösa sn, Södermanland, som tagits som exempel.⁵ Dessa hus ha antingen öppen svale, såsom vid Sola, eller svalen försatt med bräder. Utvecklingen har sedan gått i den riktningen, att svalen helt och hållet byggdes in, så att den blev ett kallrum.

⁴ Jfr Sune Ambrosiani: Från Upsala läns havskust: Strandkulturen. Uppl. Fornm. För. tidskrift h. 32, pl. III, där kokhuset har ingång på gaveln.

⁵ Jfr D. Ljungdahl: Torpet Sola, Fataburen 1907, sid. 49.

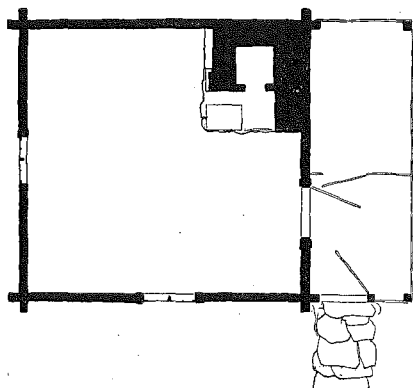

FIG. 12. PLAN AV SOLA, MELLÖSA SN. SÖDMLD. BÖNINGSHUS MED ÖPPEN SVALE. UR FATABUREN 1907.

I den trakt av Södertörn, som jag bäst känner till, Salems och Grödinge socknar, var svalen i regel nästan lika stor som instugan. Den senares väggar voro här alltid knuttimrade, medan svalens alltid voro uppförda av enklare material. I det avbildade torpet, fig. 14, 15, Sundstorp, Grödinge sn, äro väggarna byggda med liggande plank infalsade i resta stockar, se planen. Som synes är ytterdörren till svalen i gavelväggen — detta är regeln här —. Från dörren gick man genom ett illa belyst rum, som tjänstgjorde som uppslagsplats för allt möjligt, till stugdörren, vilken fortfarande är förlagd som i bastan. I dessa trakter har sålunda det primära huset aldrig fått ingång genom någon av långväggarna. Oftast möter man dock detta hus med dörr på södra långväggen nära ena gaveln.

Huru denna senare dörrplacering uppkommit, torde man ej vara fullt enig om. Under olika yttre omständigheter kan den säkerligen ha vuxit fram av olika naturliga orsaker. Såsom den vanliga representanten för denna utvecklingsfas plä-

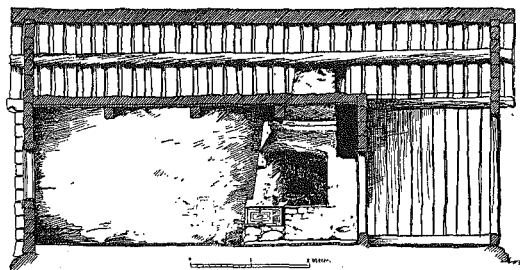

FIG. 13. LÄNGDSEKTION AV TORPET SOLA, FIG. 12.

gar nämnas Morastugan på Skansen. Dess exteriör, se Råg 1929, p. 189. Här återges planen av ett liknande hus från Åsens by, Älvdalens sn. Dalarna, fig. 16. Till skillnad mot vad som anförts från Södertörn har tydligen på grund av riklig tillgång på timmer i dessa hus knuttimring använts vid hela husets uppförande. Dörrens omplacering kan ha tillgått så, att ingången till svalen tagits genom dess södra vägg, medan denna ännu endast var delvis inklädd med bräder, (dessa hus ligga i regel solrätt med gavlar i öster och väster), fig. 10 och 11. Sedermera, när alla väggarna uppförts med timmer, skulle ingången bibehållits på denna mest lämpliga plats.

Man tror sig även kunna förklara, varför dörren på hus av bastutypen förlagts till långsidan, på så vis, att man lagt en bod med gavelingång mitt för stugans gavelsvale. Båda fingo således dörr till en gemensam gång mellan byggnaderna. Ingången till denna gång blev antingen genom endera eller båda kortsidorna. I förra fallet placerades ingången i södra kortsidan och den norra byggdes igen. Sådana hus finnas i Blekinge, Södra Småland, Norra Skåne och Halland både med en bod och med 2 bodar, i senare fallet en vid vardera av stugans båda gavlar.

FIG. 14. SUNDSTORP, GRÖDINGE SN, SÖDERTÖRN. EXTERIÖR. FÖRF. FOT. 1910.

Dessa senare hus, som tillhöra större gårdar, representeras på Skansen av Kyrkhultsstugan och av liknande byggnader vid friluftsmuseer i södra Sverige.

I detta sammanhang bör även diskuteras härkomsten av »andersstugan», i det hus, som på senare år av Sigurd Erixon döpts till parstugan, d. v. s. boningshuset

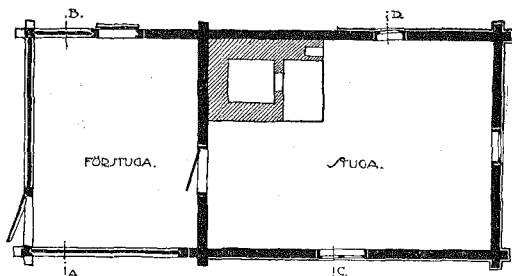

FIG. 15. PLAN AV TORPET FIG. 14. R. HJORT FEC. 1913.

på ett mycket stort antal gårdar av ordinar storlek i Sverige. Husets normala utseende visar fig. 17. Till vänster om förstugan instugan med stor eldstad, rakt fram en kammare och till höger om förstugan »andersstugan», ett rum, som i olika trakter har olika namn. Det finnes trakter, där denna ej har eldstad,⁶ men vanligen har den en öppen härd eller ugn av kakelugnstyp. Är denna »andersstuga» till sin ursprungliga natur ett eldstadsrum eller ett kallrum, bod, som relativt sent på grund av sin nya användning försetts med eldstad?

För bodteorien talar åtskilligt. Fig.

⁶ Manne Eriksson: Bondeliv i Norra Uppland etc. Fataburen 1925, sid. 65 ff.

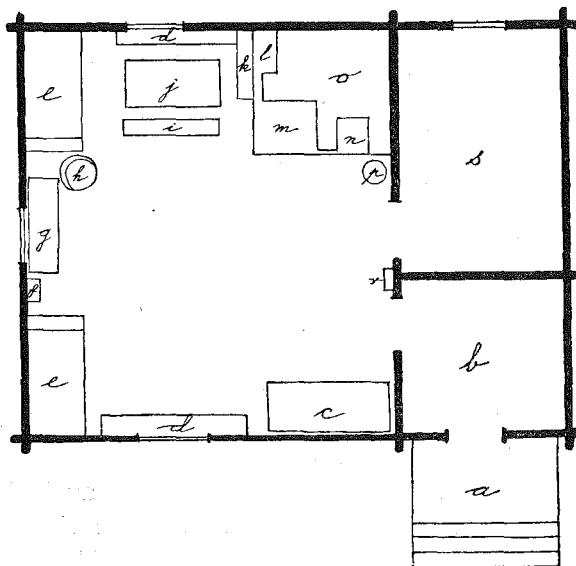

FIG. 16. PLAN AV STUGA ÅSENS BY, ÄLVDALENS SN, DALARNA; B FÖRSTUGA, S KAMMARE, M ÖPPEN HÅRD, N GRUVAN, O BAKUGNEN. UR RIKTLINJER.

18—20 visar en, man kan säga slarvig sammanbyggnad av en stuga av badstutyp och en andersstuga; den senare passar ej i storlek samman med den förra. Mellan dem går en gång, från vilken båda ha sina dörrar. På sina håll användes andersstugan, även om den har eldstad, för närvarande som bod, i andra har den ej fått eldstad, i åter andra kan dess nya karaktär av högtidsrum, »sal», som den kallats i Södertörn, föra tanken på, att flerstädes i södra Skandinavien just den del av boningslängan, vars namn häntyder dess ursprung av boden, »loft» Bornholm, »overstue» Jylland, blivit »det fina rummet» i gården.

Är bodteorin i detta fall den riktiga, ha vi således i »andersstugan» att se en envänings- enrummig bod med ingång på gaveln, som ställts framför gaveln på ett boningshus av bastutyp.

Etnologiskt sett är det mest karaktäristiska för hus av bastutypen, att man i dem aldrig avskiljt det rum, i vilket maten skall lagas, från det rum, i vilket man skall vistas och sova.

Denna hustyps utbredning är vidsträckt. Den dominerar i Finland och Norrland, finnes längs Sveriges Östersjö-kust, i vissa delar av Småland, Halland och Västergötland och i flera av Norges bygder. Dessutom lades den till grund för boställen och soldattorp för indel-

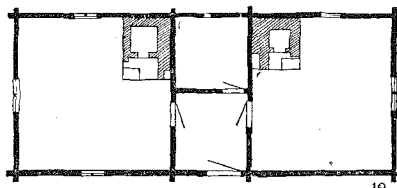

FIG. 17. PLAN AV S. K. PARSTUGA MED KAMMARE I MITTEN, TILL VÄNSTER INSTUGA, TILL HÖGER ANDERSSTUGA. UR SÖRMLANDBOKEN.

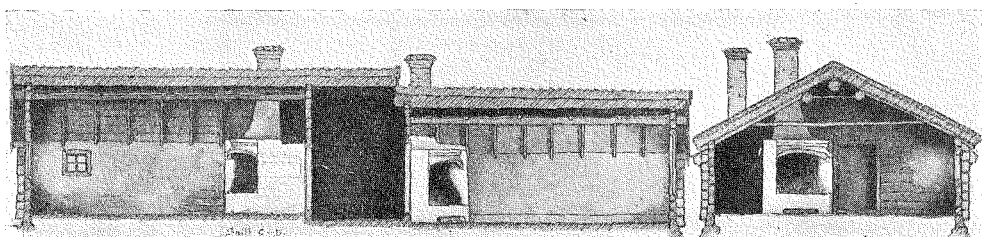

FIG. 18—19. LÄNGD OCH TVÄRSEKTIONER AV BONINGSHUSET, VÄSTER TALJA, MELLÖSA SN, SÖDMLD. D. LJUNGDAHL FEC. UR SÖRMLANDBOKEN.

ningsverket, och förekommer sålunda överallt, där detta organiserats, således även inom områden, där hus av annat typologiskt ursprung äro de traditionella. Som detta har vilselett mig, vill jag härmed — andra till varning och observation — ha understrukt, att en sådan felkälla föreligger.

Medan den nyss behandlade »bastutypen» numer är väl inarbetad i diskussionen om det svenska husets historia, kan man icke säga detsamma om en annan väl så spridd hustyp. I sin enkla form torde denna ha bestått av en rektangulär byggnad med hård mitt på golvet och ingång genom ena långväggen, fig. 21. En variant har svale utanför dörren. Om ännu någon så renodlad representant finnes i någon bygd i Sverige, är icke bekant genom litteraturen.

Den hustyp, som Eilert Sundt kallar för »den akerhusiske», har emellertid sitt

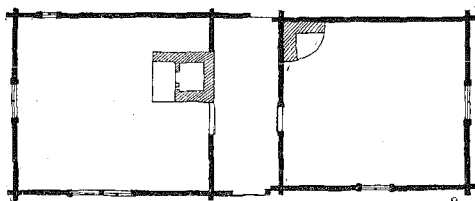

FIG. 20. PLAN AV HUSET FIG. 18—19.

ursprung i ett sådant hus.⁷ Som exempel har han beskrivit ett hus från Lökke, Skiaker socken i Gudbrandsdalen, vilket hus sedermera av Anders Sandvig flyttats till Majhaugen vid Lillehammar. Planen, fig. 22, efter E. Sundt,⁸ visar en stuga vid ena gaveln sammanvuxen med en bod. Framför ingången längs hela väggen är en svale, fig. 23, med väl sirade stolpar. Eldstaden här emellertid fått rökgång och skjutits mot bakväggen.

Vad Sverige beträffar finnes en representant för typen, där ännu svalen är bevarad, publicerad av D. Ljungdahl från Backa, Väddö sn, i Roslagen, Uppland, fig. 24, 25, i Fataburen 1909, men såvitt man för närvarande har sig bekant, är detta hus ett unicum för trakter, där hus av »bastutypen» eljest äro de dominerande.

Hus av denna typ, vilka liksom i den ovan avbildade norska stugan fått rökgång och fönster i väggarna, finnas emellertid i flera svenska landskap. Som exempel på sådana meddelas här planen av en

⁷ Nära släkt med den akerhusiska typen är Sigurd Erixons skålmotiv, se Sigurd Erixon: Svensk byggnadskultur och dess geografi, Ymer 1922, plan s. 282.

⁸ Eilert Sundt: Bygningsskik paa bygderne i Norge. Samlet udgave. Kristiania 1900.

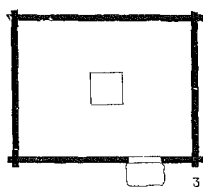

FIG. 21. SCHEMATISK PLAN AV ETT HÅRDHUS MED INGÅNG GENOM ENA LÅNGVÄGGEN.

stuga från Alhult i Julita sn i Södermanland och exteriören av en stuga i Lyttersta i V. Vingåker i samma landskap. Eldstaden ligger i centrum; rummet har genom sekundära väggar delats så, att man innanför dörren fått en förstuga, mitt för denna ett mindre rum, köket, med såväl öppen härd som bakugn med gruva. Instugan värmes av en öppen spis. En variant visar planen av ett hus från Gryt i Julita socken; eldstaden är här skjuten mot bakre långväggen och eldstaden i köket saknar bakugn med dess gruva, fig. 28, men detta är planen av en helgdagsstuga

Denna typs utbredning i Sverige är rätt vidsträckt. Den finnes sålunda i västra Södermanland, i Östergötland, delar av östra Västergötland, Närke och Dalarna, och i Norge söder om Dovre, i »Kristiania stift» (Sundt).

Det mest anmärkningsvärda — etnologiskt sett — för detta hus är, att man i Sverige på ett tidigt typologiskt stadium fördelat utrymmet inom de fyra ytterväggarna så, att man sedan härden fått skorsten och eventuellt förbundits med en bakugn genom sekundärväggar avskiljt det rum, vari maten skall lagas, från det rum, där man skall vistas och sova.

Vad denna typs vidare utveckling beträffar har den åtminstone i den trakt,

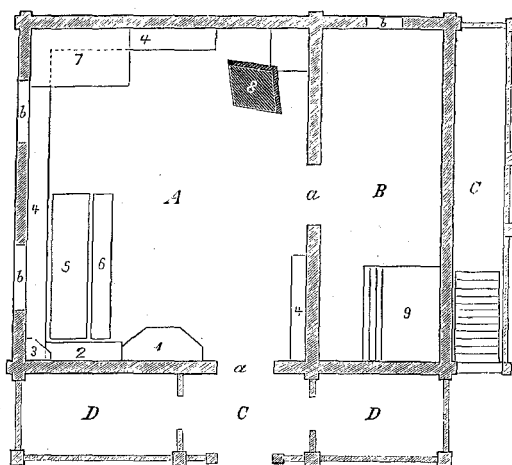

FIG. 22. PLAN AV »STUEBYGNINGEN», LÖKKRE SKIAKER, NU PÅ MAJHAUGEN VID LILLEHAMMER, NORGE. EFTER SUNDT.

därifrån jag känner den bäst, nämligen västra Södermanland, haft en med bastu-uset analog utveckling. Det har liksom detta vid ökade pretentioner byggts i 2 exemplar bredvid varandra, det ena huset som vardagsbostad, där eldstaden haft bakugn, det andra som helgdagsstuga, där köket endast haft öppen härd, fig. 28. Husen kunna ligga bredvid varandra, såsom, fig. 29, från Gryt i Julita, eller på var sin sida om gårdsplanen såsom exempelvis vid Svansta i Tuna sn, Södermanland. Denna stuga är ofta kombinerad med en andersstuga, fig. 30, då köket ligger i husets mitt med ingång från förstugan t. ex. fig. 30, från Lyttersta i V. Vingåker. Har »andersstugan» sitt typologiska ursprung vid bastutypen ur en bod, så har den även haft samma genesis inom denna husgrupp, jfr ovan.

Det är emellertid sannolikt, att denna senare typ haft en vida större utbredning i Skandinavien än vad här ovan anförts. Frågan är nämligen, om icke också kär-

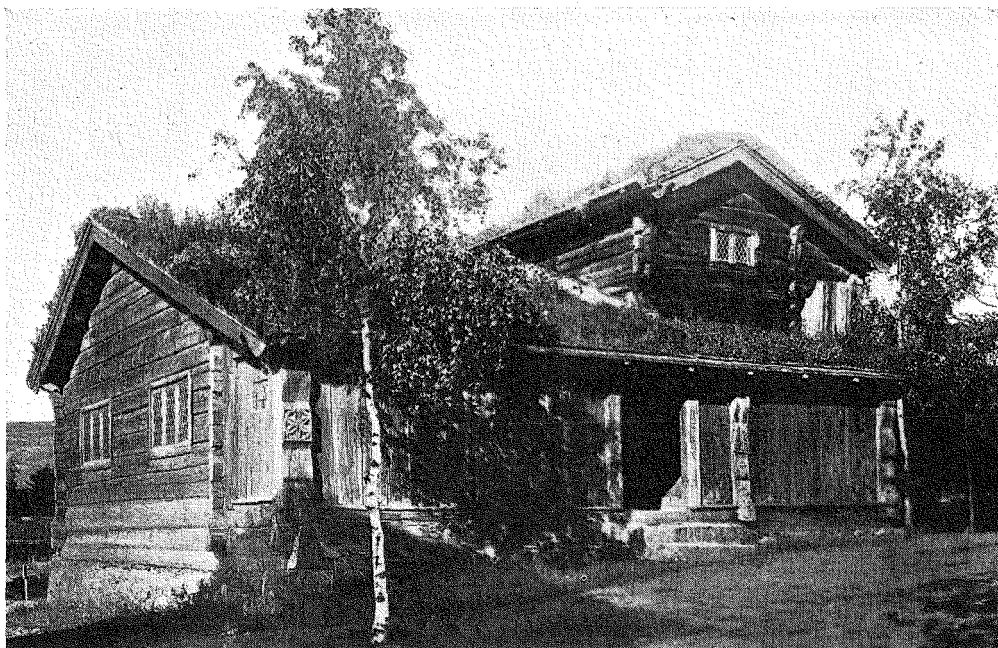

FIG. 23. FRAMSIDAN AV HUSET FIG. 22, FOT. PÅ MAJHAUGEN.

nan i boningslängan i Danmark och Skåne varit ett hus, som måste räknas till denna grupp.⁹

⁹ Vad Danmark beträffar har sedan R. Mejborg på 1890-talet slutat sina arbeten först genom Dansk Folkemuseums fältarbeten ett stort antal allmogebyggnader blivit uppmätta och delvis publicerade. Underinspektören vid detta museum arkitekten H. Zangenberg utgav år 1925 översikten: »Danske Bøndergaarde, grundplaner och konstruktioner», Danmarks Folkeminder nr. 31. Denna har sedan följts av publikationer av samma hand om olika landsdelars allmogehus, av vilka följande må nämnas: »Gammel Byggeskik i Aarhusegnens Bønderbygninger», Historisk Samfunds Aarvog, 1927; »Ailske Bøndergaarde», Sønderjydske Aarböger, 1928; »Gamle Bøndergaarde og Huse i Köbenhavns Amt», Fra Köbenhavns Amt 1928; »Vestfyns gamle Bøndergaarde», Aarvog for Turistforeningen for Danmark 1929, och »Gammel Byggeskik i Sønderjyllands østegne» i sistnämnda Aarvog för 1930. För Skåne: Gotthard Gustafsson: »Bidrag till den skånska gårdens historia» i Kungl. Humanistiska Vetenskaps-samfundet i Lund, Årsberättelse 1926—1927.

Den slutna fyrsidiga gården är en där mycket sent genomförd bygnadsform. Tidigare ha gårdarna ej krävt så stora utrymmen, utan bestått av en, två eller någon gång tre från varandra fria eller delvis sammanbyggda längor. Den långa, i vilken boningen ingår, har tydligen också vuxit samman av flera mindre delar,

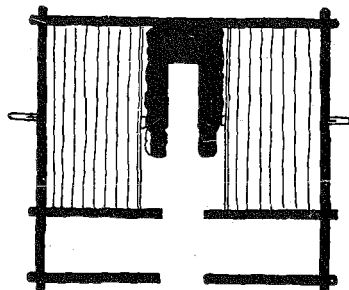

FIG. 24. PLAN AV BASTA, BACKA, VÄDDÖ SN, UPP-LAND. INGÅNG PÅ LÅNGSIDAN, MED SVALE. UR FATABUREN 1909.

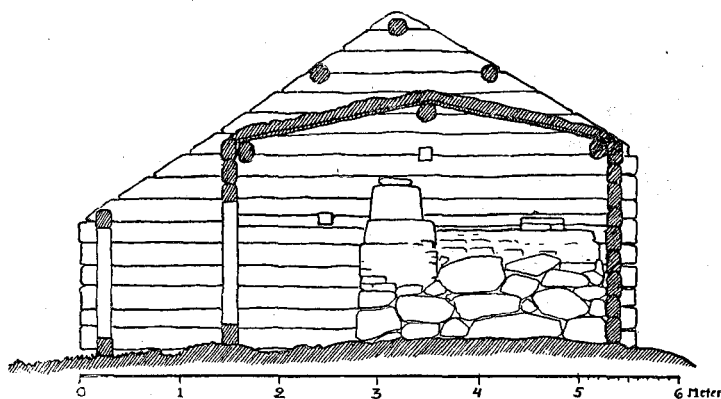

FIG. 25. SEKTION AV BASTAN, FIG. 24. UR FATABUREN 1909.

som förr varit självständiga hus. Flera av de nuvarande rummen ha som bekant namn som en gång betecknat fristående byggnader t. ex. Bryggers (bryggghuset) folkestue, härbärg (drängstuga), vinterstuga, sommarstuga, stegers (stekarehuset), loft (bod). I denna långa ingå också rum, som benämnes så, att man finner att de endast äro avgränsningar inom större rum t. ex. mjölkammare, pigkammare, sönderkölle.

Det gäller nu att konstatera omfattningen av den del av boningslängan, som en gång varit det fristående boningshuset och eldstadens läge inom detta. Klarast framträder detta, om vi granska planer av bondgårdar från sådana delar av Danmark, där den härd, där maten lagas, lig-

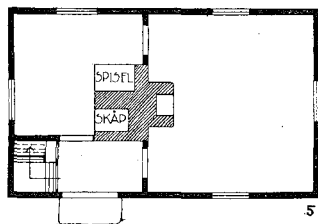

FIG. 26. PLAN AV EN STUGA, ALHULT, JULITA SN, SÖDMLD. ÄRRE ESSÉN FEC. UR SÖRMLANDBOKEN.

ger för sig i köket, medan övriga eldstäder, bakugn med härd och egen rökgång samt pannmur ligga i ett särskilt hus eller i en annan del av boningslängan. Ett gott exempel på vad här åsyftas, visar, fig. 31, plan av Kaalbygården i Vejlbjby, Hasle härad, nära Aarhus på Jylland.¹⁰

Planen, fig. 31, som visar gården omkring år 1850, är uppmätt, rekonstruerad och ritad av arkitekten H. Zangenberg. Av föreliggande uppgifter att döma är planen den vanliga i Aarhus traktens bondgårdar. Siffror och bokstäver beteckna: 1) »Bryggers», bryggghuset; 2) »Skorstenen» i detta, öppen härd med egen rökgång; 3) Bakugnen; 4) »Mälkekammer», mjölkboden; 5) Kammare med biläggargugn; 6) »Yderstue» (»Kökken»); 7) öppen härd; 8) förstuga; 9) »Kakkelstue», dagligstue, med biläggargugn; 10) »Alkover», sängar; 11) »Overstue», kistehuset; endast vid fester och begravingar togs detta rum i bruk. Bokstäverna: a) bord, b) bänkar, c) himmelsäng, d) väggsåp,

¹⁰ H. Zangenberg: Gammel Byggeskik i Aarhussegnens Bønderbygninger, 1927, fig. å sid. 24.

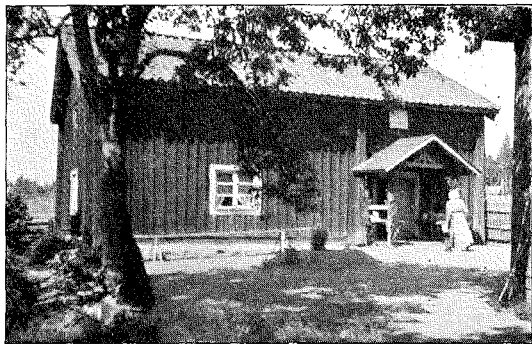

FIG. 27. EXTERIÖR AV EN STUGA MED PLAN LIKNANDE FIG. 26, LYTTERSTA, V. VINGÅKER, SÖDMLD. UR SÖRMLANDBOKEN.

e) biläggarrugnar, f) klocka, g) pannmur, h) tvättställe, i) stege till vinden. Bortse vi från de oväsentliga detaljerna finna vi av denna plan, att tre f. d. fristående byggningar sammanförts till denna bostadslänga: ett bryggghus (1) en stuga (5, 6, 8, 9) och en bod (11). I bryggghuset finna vi tre eldstäder förenade omkring en skorstenspipa; i stugan finnes den öppna härden fortfarande i centrum av stugan. Den har fått en rökgång upp genom taket och sekundärt — sedan rummet uppdelats i mindre enheter — kombinerats med 2 biläggarrugnar. Vid stugans andra gavel är uppförd en bod, Overstuen. Det stora rummet med sina sängar, skåp och kistor användes till förrådsrum såsom oftast boden på den större eller mindre bondgården i hela Skandinavien. För att detta rum, där gårdens textila och andra dyrbarheter förvaras, skulle kunna stå under noga uppsikt, har det lagts sida vid sida med stugan. Stugan — rummet i mitten — har 3 ingångar en på långsidan mot gården, en till bryggghuset och en till »Overstuen».

Som man torde få anse, ha de båda se-

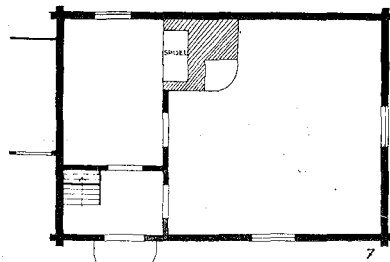

FIG. 28. PLAN AV EN HELGDAGSSTUGA, GRYT, JULITA SN, SÖDMLD. UR SÖRMLANDBOKEN.

nare dörrarna upptagits sedan bryggghuset och overstuen, som svarar mot det skånska kistehuset, kombinerats med stugan för att man skulle slippa gå ut på gården för var gång man från stugan skulle in i dessa. Den ursprungliga ingången är således direkt uteifrån genom den ena långväggen. Kommer man in genom denna, har man härden mitt på golvet innanför dörren. Den är nu visserligen höjd och försedd med sin mäktiga rökgång. Att härdöppningen ej vetter mot dörren har väl sin naturliga förklaring däruti, att man en gång byggt ett skydd för elden på härden mot blåsten från dörren. När man så byggde rökgången, vred man ej härden utan man stod kvar på samma plats, där man var van att laga sin mat. Genom de många sekundärväggarna har rummet uppdelats, så att man fått en förstuga för sig, ett kök, ett sovrums och ett vardagsrum. Av andra planer hos Zangenberg framgår, att även i andra delar av Jylland det här angivna formen för det äldsta stuehuset varit den vanliga. Har jag sålunda förstätt denna plantyp rätt, återspeglar den traditionen från en urtyp: ett rektangulärt rum med eldstad mitt på golvet och ingång direkt uteifrån genom södra lång-

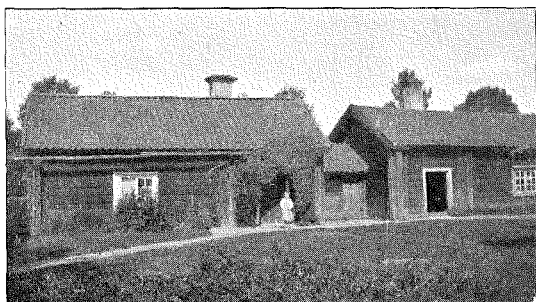

FIG. 29. »VARDAGSSTUGA» OCH »HELGDAGSSTUGA», BYGGDA BREDVID VARANDRA, GRYT, JULITA SN, SÖDMLD. UR SÖRMLANDSBOKEN.

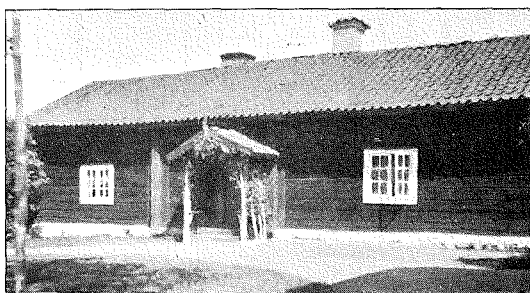

FIG. 30. S. K. »PARSTUGA» MED KÖK I MITTEN, LYTTERSTA, V. VINGÅKER SN, SÖDMLD. UR SÖRMLANDSBOKEN.

väggen, alltså samma husform som ovan visats förekomma i vissa delar av det inre Sverige och enligt Sundt i »Christiania stift» i Norge.

Betrakta vi vidare en av planerna till de gamla bondgårdarna på Bornholm, fig. 32, vilka också ha 2 rökgångar med skorstenar över taket finna vi även här, att huslängan sammansatts av trenne byggnader: »krobhuset», som leder sitt ursprung från en sängbod, stugan med förstuga och stegerset, »som här benämnes kökken» (Zangenberg). Detta senare har samma uppgift i denna trakt som bryggers i Aarhustrakten. Själva stugan är på Bornholm kluven genom en sekundär vägg i en stue och en forstue. Ingången ligger på byggnadens södra vägg och innauför dörren i förstugan ligger nära mitten av det gamla huset härden, som senare försetts med skorstenspipa. I stuen finnes på skorstenväggens utsida en ugn för att värma detta rum. Intressant ur synpunkten av ugnens historia är uppgiften hos Zangenberg, att en dylik ugn varit uppmurad med taktegel. Matlagningen har sålunda i detta hus på ett tidigt stadium skilts från det rum, där

man vistas och sover. Den plan, som här återgivits, härrör från Skräddargården i Pedersker socken, Bornholm, sådan den såg ut år 1730, och är lånad från Zangenbergs ovan citerade avhandling »Bornholmske gaarde», där han direkt säger, att detta hus är särdeles typiskt för öns bondgårdar på 1700-talet.

I Gotthard Gustafssons »Bidrag till den skånska gårdens historia» finnes endast en plan av en boningslänga, som är analog till de nyss diskuterade båda planerna, d. v. s. ett hus med 2 rökgångar, den ena till den öppna härden, den andra till kombinationen bakugn-pannmur. Det är planen, hans, fig. 10, vår fig. 33, av Hjära, Högseröds socken, Frosta härad, Skåne. Denna är rekonstruerad efter ett syninstrument från år 1694 i häradsrätens arkiv. Är rekonstruktionen riktig, visar den emellertid, att även i Skåne funnits boningslängor, där ännu ej stugans gamla härd vuxit samman med bryggghusets eldstadskombination, vilket eljest i bevarade skånska hus i största omfattning ägt rum.

Planen, fig. 33, från Hjära visar oss sålunda en boningslänga, som i ena ändan

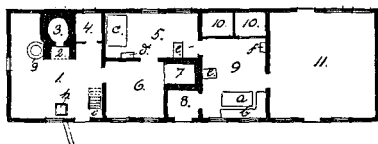

FIG. 31. KAALBYGÅRDEN, VEJLBY, NÄRA AARHUS, JYLLAND, EFTER ZANGENBERG.

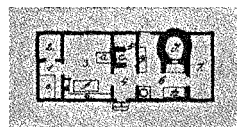

FIG. 32. SKRÅDDARGÅRDEN, PEDERSKER SOCKEN, BORNHOLM, UPPMÄTT 1730. EFTER ZANGENBERG.

har ett »bryggghus» med egen ingång utifrån och på mitten en dylik till köket». Det parti, som utgör det gamla huset, benämns på planen »kiök», »kiökskam» (mare) och »stugen». Ingången till köket sker direkt utifrån genom långväggen. I köket befinner sig givetvis även den öppna härden. Invid denna är en dörr till »stugan», som går igenom husets hela bredd och bakom skorstenen går en dörr från »stugen» till kökskammaren. Härden kommer således att ligga snarast söder om mitten i det genom sekundära väggar uppdelade huset. G. Gustafsson har godhetsfullt meddelat, att hus av denna typ — med 2 skorstenspipor — ännu — såsom man kunde vänta — ehuru sparsamt finnas kvar i vissa delar av Skåne. Veterligen finnes ej några planer av dylika publicerade.

Vända vi oss sedermera till den mängd boningslängor i bondgårdar i Danmark och Skåne, i vilka alla eldstäder samlats med rökgångar till en enda gemensam skorstenspipa, torde de närmast diskuterade fallen ha lärt oss, att denna pipa är placerad över husets äldsta och en gång enda härdplats. Den öppna härden i eller nära mitten i ett rektangulärt hus. Denna påtagligen av bekvämlighetsskäl vidtagna centralisering har framförallt genomförts i de rika jordbrukarbygderna på Själland och i Skåne.

Som exempel för förhållandena på Själland medtages här ett par planer. Den ena är ett husmanshus från cirka år 1800 i Stubberup i Borup socken Ramsö härad, Själland.¹¹ Siffrorna beteckna å fig. 34: 1) lada, 2) loge, 3) stegers, 4) skorsten, 5) förstuga, 6) bakugn, 7) stuga, 8) kammar och 9) stuga för undantagsfolket, och bokstäverna: a) bord, b) bänkar, c) hörnskåp, d) bilaggarugn, e) öppen härd (»arne»), f) pannmur, »bryggerkedel», g) kölna för mältning. Stugan, det primära huset, omfattar på planen, (fig. 34, vad som betecknas med stegers, förstuga och stuga. Den öppna härden ligger nära husets centrum mitt för den på södra långväggen befintliga ingången. Sedan de sekundära eldstäderna förbundit med den rökgångsförsedda härden upptaga de tillsammans nästan en fjärdedel av huset, men som ovan visats äro dessa senare eldstäder relativa nykomlingar, som krävt stort utrymme. Den gamla huvudhärden har näppeligen förskjutits från sin centrala plats. Den på Själland vanliga stora fyrhängade bondgården har i sin boningslänga samma fördelning som uti den mindre jordbrukarlägenheten men större jordbruk kräver givetvis större utrymmen inomhus. Fig. 35 visar planen av den bondgård, som förr funnits vid Lindholm

¹¹ Efter Zangenberg: Gamle Bøndergaarde anf. arb. ovan.

FIG. 33. PLAN AV HJÄRA, HÖGSERÖDS SN, FROSTA HD, SKÅNE. SCHEMATISK REKONSTRUKTION EFTER SYNINSTRUMENT 1694. EFTER G. GUSTAFSSON.

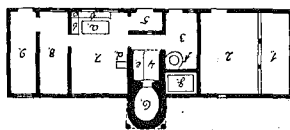

FIG. 34. PLAN AV HUSMANDSHUS, STUBBERUP, BORUP SN, SJÄLLAND, MÄTT 1799. EFTER ZANGENBERG.

i Gevninge socken, Voldborg härad, och som senare skänkts till Dansk Folkemuseum. Gården var nyuppförd 1787—88 efter den då från byn företagna utflyttningen. Uppmätningen är gjord av arkitekt H. Zangenberg. Till den egentliga bostaden: bryggers, stegers, dagligstue och forstue äro här vid ena gaveln fogade ett par kamrar och vid den andra boden, kistehuset, här kallat »Överstestuen». Den öppna härden ligger nästan i centrum mitt för ingången genom den södra väggen. Den enda uppdelning, som här skett av det ursprungliga rummet, har åstadkommits genom den inbyggda förstugan.

Vad Skåne beträffar finner man, om man studerar det stora antalet planer, som publicerats av G. Gustafsson i »Bidrag till den skånska gårdens historia», Lund 1927, att boningslängan såväl på de mindre lägenheterna som i den fyrängade bondgården har som sin kärna ett hus med öppen härd med rökgång i centrum. Denna härdplats är ibland till och med så stor under den stora pipan, att den på vissa planer betecknats som eget rum: stegers. Denna härd ligger i de flesta fall mitt för ingången på södra långväggen, någon gång i senare tid visserligen skild från denna genom den sekundärt inbyggda förstugan. Som prov på dessa skånska gårdar meddelas här planen av en boningslänga i Valleberga by och socken, Ingelstads härad, Skåne,

vilken plan är hämtad ur Bruzelius: Allmogelivet i Ingelstad härad. Kärnan i denna länga är den stora rektangel som betecknas med Stua, F = förstuga, i = eldstad, B = bakugn och stersed, dialektformen för danskans stegers. Förstugan ligger mitt för den numer med rökgång försedda härden, stor som ett mindre rum. Genom sekundärväggar har förstugan avskilts från stuga och stegers. Bakugnen är här som i många fall i Skåne så stor, att den ej blott fyller rummet mellan härden och bakväggen utan också skjuter ut ett gott stycke utanför denna vägg.

Platsen, där man lagar sin mat, och rummet, där man sover, ha i denna boningstyp som vi av de anförda exemplen sett otvivelaktigt på ett tidigt typologiskt stadium skilts från varandra genom uppdelning av det rektangulära rummet genom sekundärväggar.

De punkter, varpå jag ovan lagt huvudvikten, husets form, dörrens plats och härdens läge vittna enligt min mening ojävaktigt, att det här beskrivna danskt-skånska primärhuset sett likadant ut som primärhuset vars förekomstområde i Mellansverige och östra Norge ovan redan skisserats. Framtiden må förklara de förhållanden vare sig geologiska eller sociala — som kunna vara orsaken till, att primärhuset här haft samma form och att mellan Skåne och denna »ö», omfattande en del av det centrala Sverige och av

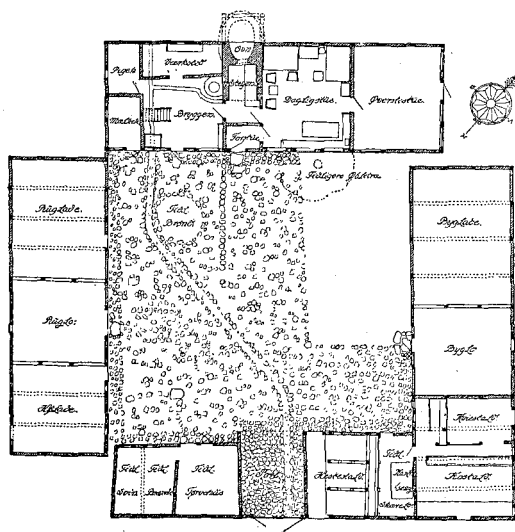

FIG. 35. PLAN AV KRINGBYGD GÅRD, LINDHOLM, GEVINGE SOCKEN, SJÄLLAND. MÄTT 1926 AV ZANGENBERG.

östra Norge, finnas typologiska ättlingar till bastuhuset.

*

Ovan har framhållits att jämte hus med eldstad funnos på en gård ett eller flera hus utan sådan, beroende på storleken av gårdens hushållning. De elementära former, dessa senare haft, ha varit desamma som för hus med eldstad. Vi ha således att räkna med ett rektangulärt hus utan svale, ett dylikt med svale på gaveln och ett sådant med svale på långsidan.

Ingången till respektive hus har skett genom svalen, där sådan funnits. I delar av Norden där man sedan länge byggt med någon form av korsvirke, torde hus med svale varit föga vanliga, om de överhuvud alls förekommit.

Bland dessa kallhus skola vi här fästa oss vid ett enda, boden. Som bekant har denna haft många namn, dels beroende på utseendet dels på den speciella uppgift, vissa bodar ägt. Vi bortse emellertid från de skiftande benämningarna och betrakta hus med bodens uppgifter som en enhet.

Genom trovärdiga uppgifter veta vi, att stugan utrustad vare sig med härd eller ugn blivit nedrökt och sotad. Skulle i stugan ha förvarats matförråden eller textilierna, vari husets reela egendom under äldre tider väsentligen varit nedlagd, hade dessa ej farit väl av att bli inpregnerade av röken eller kanske mången gång även av osen från eldstaden. Därför har högst sannolikt redan »i människoslåktets barndom» till deras förvaring uppförts särskilda byggnader, i vilka varken matförrådet eller textilierna kunde bli utsatta för skadegörelse. Äldst voro dessa hus alldeles lika boningshuset — små och enrummiga fast naturligtvis utan härd. På torpställen kan man ännu få se en samling dylika småhus, om man så vill är det

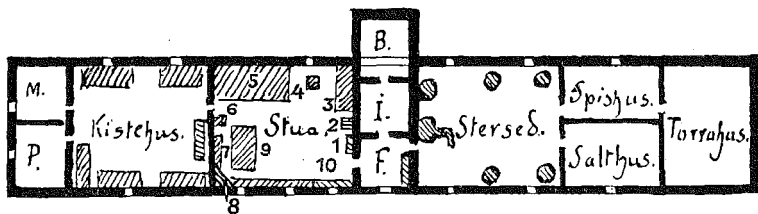

FIG. 36. PLAN AV BONINGSLÄNGA, VALLEBERGA BY OCH SOCKEN, INGELSTAD HD, SKÅNE. EFTER BRUZELIUS.

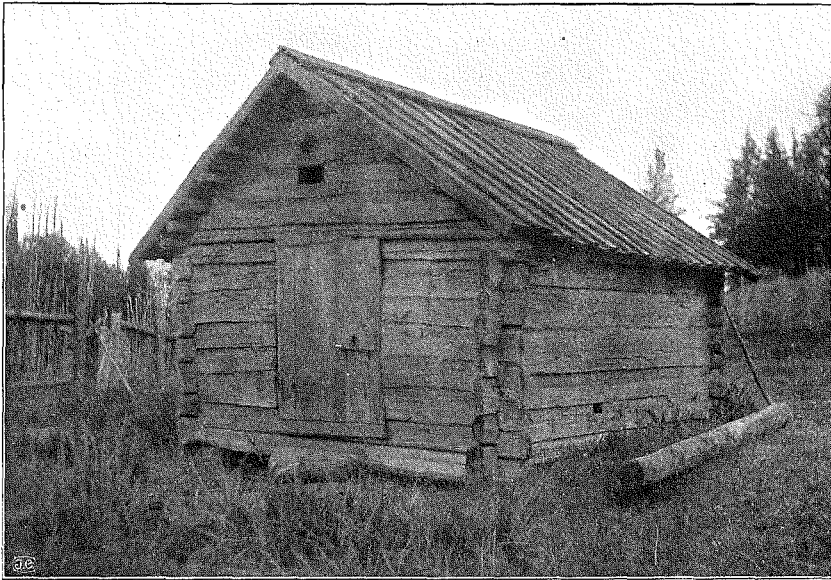

FIG. 37. SJÖBOD MED INGÅNG PÅ GAVELN, GRISSLEHAMN, VÄDDÖ SN, UPPLAND. UR FATABUREN 1912.

hela en relik från hedenhös. Men på de flesta ställen växte hushållningen och därmed även behovet efter ökade utrymmen för här behandlade ändamål. Dessa krav sökte man fylla på olika vis. Enklarest var väl, att göra boden större eller skaffa flera kallhus, av samma form och utseende. Tidigt har man påtagligen förhöjt boden med en våning och detta århundraden, innan man kommit att tänka på att förses boningshusen med övervåning. Att så varit förhållandet, kan till en början synas egenartat, men ett boningshus utan rökgång, men med hål i taket för att släppa ut röken kan icke gärna förses med innertak eller övervåning.

Ännu en orsak kan tänkas varför man byggde en övervåning på boden. Man kan nämligen i en övervåning, som på tre eller fyra sidor är omgiven av svalgång, bättre skydda de för värme ömtåliga tex-

tilierna under den varma årstiden.¹² Det-

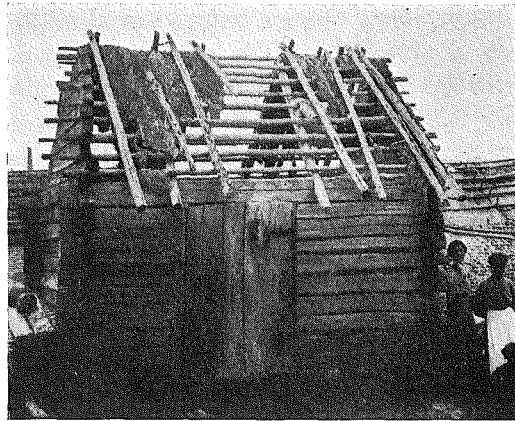

FIG. 38. SJÖBOD MED INGÅNG PÅ LÅNGSIDAN, FINNHARA NÄRA FAGERVIKEN, HÄLLNÄS SN, UPPLAND.

¹² Om svale saknades på någon sida, så var det på den norra, ty på denna brände sommarsolen minst. Att tvåvåningsbodarna skulle ha uppförts i försvarssyfte anser jag som en ohållbar teori, vilket naturligtvis ej utesluter, att man vid bygdefejder tagit dem i bruk, när det passade.

FIG. 39. STOLPBOD, »HÄRBÄRGE», BRON, ÄLVROS SOCKEN, HÄRJEDALEN.

ta dock endast i trakter med rik skogstillgång. Där man byggt med korsvirke har väl husen aldrig uppförts mer än en våning höga. I dessa senare fanns möjligen på sina håll ett loft under sadeltaket.

Bodar av enklaste slag finnas nog kvar här och var, ehuru det nog är svårt att träffa på dem. Ett område, där det gamla hållit sig längre, är fiskelägena, särskilt sådana där ingen bofast befolkning finnes, utan säsongfiske bedrives. Boden med ingång på gaveln utan svale är hämtad från ett fiskläge, Grisslehamn, Vädö sn,¹³ Upland, fig. 37, och boden utan svale med ingång på långsidan från Finnåra, nära Fagerviken i Hällnäs sn, Upland, fig. 38.¹⁴ Bodar med svale på gaveln

finnas många, särskilt i Norrland äro de vanliga. Ett typiskt nordsvenskt exemplar visar fig. 39, en stolpbod från Bron, Älvros socken i Härjedalen,¹⁵ och ett mellansvenskt fig. 40, från Getan, Östertälje socken, Södertörn. Genom takets framdragande över gavelns svale liknar den sistnämnda i hög grad de bastor, som förekommit i samma trakt.

Man kan inte säga, att dessa båda huvudtyper någonsin blanda sig med varandra. De utveckla sig parallelt efter samma grundlinjer. Växer gårdens hushållning inom ett område utvecklas den bod, som är avsedd att fylla behovet av utrymme för denna gren av hushållningen. Vanligt är då, att man bygger tvänne lika bodar, ofta kan man spara virke genom att låta dem få en vägg gemensam. Fig. 41 visar en envängs bod med två ingångar

¹³ Martin Olsson: Upländska sjöbodar, Fataburen 1912, där han studerat Roslagskustens sjöbodar.

¹⁴ Sune Ambrosiani: Från Upsala läns havskust, Strandkulturen, Upl. fornminnesförenings tidskrift h. XXXIII, pl. XII, fig. 6.

¹⁵ Sune Ambrosiani: Bondkyrkans bod, Upl. Fornm. för:s tidskr. h. XXV.

FIG. 40. BOD, GETAN, ÖSTER TÄLJE SOCKEN, SÖDERTÖRN. R. HJORTH DEL. UR SÖRMLANDBOKEN.

på långsidan, från Agnisen i Julita sn, Södermanland. Någon förbindelse mellan de båda husen finnes icke. Att en sådan icke kommit i fråga vid bodarna, är enligt min uppfattning skäl till att anta, att dessa uppkommit genom sammanbyggande och ej genom klyvning av ett större rum. En annan bod av samma slag är den från Ransätters torp, Ransäter sn, Värmland till Skansen i Stockholm överflyttade boden. Märkligt nog har jag ej funnit envånings bodar med gavelsvale sammanbyggda på samma sätt. Säkert ha sådana en gång likväl existerat.

Bodar av de båda nämnda grundtyperna, vilka fått en övervåning, påträffas allmänt. Dit höra många av de bodar, som ingå i hus av samma typ som »Blekingstugan» på Skansen. Som prov på fristående bodar återger fig. 42, från Gryt, Julita sn, Södermanland, såväl en bod, som har ett rum i vardera våningen och svalgång utanför övervåningens ena långsida,

som en bod, vilken har två rum i vardera våningen och knuttimrad svalgång utanför övervåningens ena långsida. Ett bekant exemplar av tvåvåningsbod med ingång på gaveln och svale utanför övre våningen är Vastveitloftet på Skansen från Telemarken i Norge. Lithberg har i Rig 1918 påpekat typens vidsträckt utbredning genom att sida om sida med Vast-

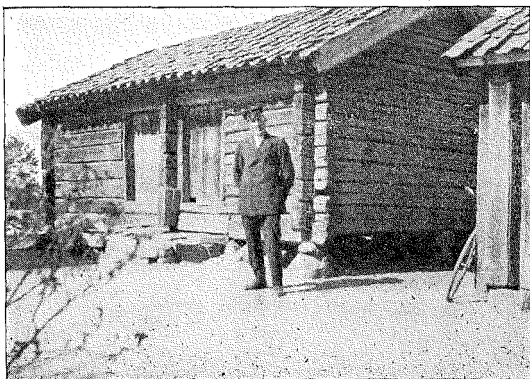

FIG. 41. ENVÅNINGSDUBBELBOD, AGNISEN, JULITA SN, SÖDERMANLAND. UR SÖRMLANDBOKEN.

FIG. 42. BODAR MED INGÅNG PÅ LÅNGSIDAN, GRYT, JULITA SN, SÖDERMANLAND. ARRE ESSÉN 1908.

veitloftet avbilda en dylik bod från Schweiz. Boden med gavelingång har i många fall åtminstone i Upland ej svalgång kring övre rummet, utan på gavelväggen endast ett »utskott», fig. 43, från Fallet, Aspnäs, Östervåla sn, Upland. Denna har alltså trappan till övre våningen invändigt.

Liksom två envånings bodar sammanbyggdes, gjorde man även så med tvåvåningsbodarna, så att man fick ett hus med fyra rum med var sin utgång, de båda övre vanligen till en gemensam svalgång, fig. 42, från Gryt, Julita socken, boden till vänster å bilden. Denna bod synes ha tillhört gårdar av normalstorlek t. ex. i Mellersta Sverige. I Norge har man enligt Sundt även på liknande sätt fått en flerrummig bod i 2 våningar med dörrar på gaveln, men vanliga synas de ej ha varit.

När ännu större utrymmen krävdes, byggde man flera bodar samman, så att huset blir långt och svalen som ett galleri

utanför övervåningen t. ex. fig. 44 från Neder Vreta, Kila sn, Södermanland. De mest kända exemplaren av denna hustyp finnas i Bergslagen, den mest bekanta är den s. k. Ornässtugan, som är en byggnad av bodtyp

I Norden hava hus av denna typ ytterst sällan försetts med någon eldstad, ehuru de ofta såsom bodarna på Gryt, fig 42, den varmare årstiden togs i anspråk som bostad åt ungdomen på gården, den ena bodens övervåning för pojkarna, den andra för flickorna. I några fall har källarboden försetts med eldstad och blivit bostad året runt för gårdens drängar. Den kallas då i Södermanland för källarstuga. Är andersstugan att typologiskt leda ur kallrum och ej ur ett hus med eldstad, så har ju en bodtyp sekundärt inom ett stort område försetts med eldstad, men denna har väl ingenstädes blivit ett bostadsrum utan en sal, en helgdagsstuga, dit man aldrig gick in utom vid högtider. Även »högstugor», för en by eller gård gemensam

FIG. 43. BOD MED UTSKOTT PÅ GAVELN, FALLET, ASPNÄS, ÖSTER VÅLA SN, UPPLAND. UR FATABUREN 1925.

festlokal, av bodtyp har försetts med eldstad, men man torde emellertid kunna våga påstå, att allmogeboden aldrig på skandinavisk botten övergått att bli familjens boningshus. På gården fanns ju sedan urminnes tid det hävdvunna boningshuset, boden eller bodarna lågo vid gårdsplanen eller sammanbygdes med boningshuset. Någon anledning hos allmogen att göra boden till boning för familjen har tydligen aldrig uppstått. Det har som bekant dröjt fram till våra dagar, innan hos någon större del av landets jordbrukande befolkning behoven eller prentionerna blivit sådana, att hela hushållet vintertiden skulle ha mer än ett rum, som ovan betecknats »instugan», till bostad.

Den samling av hustyper, som ovan presenterats, och bland vilka varje exempel torde vara representant på en stor grupp omfattande många hundratal exemplar, kan lära oss ett och annat. Den ådagalägger, att man i Norden sammanbyggt hus med samma uppgift, men också hus med skilda uppgifter till större

komplex. Likaså torde man av denna exempelssamling kunna finna, att man här i Norden på ett tidigt stadium i vissa fall genom sekundära väggar uppdelat den primära stugan. Inom en stor grupp har sålunda redan för mycket länge sedan det rum, där man lagat maten avskiljts från det rum, där man skulle vistas och sova. Likartad utveckling torde även skett hos andra folk än nordborna.

Som ett resultat skulle jag även vilja

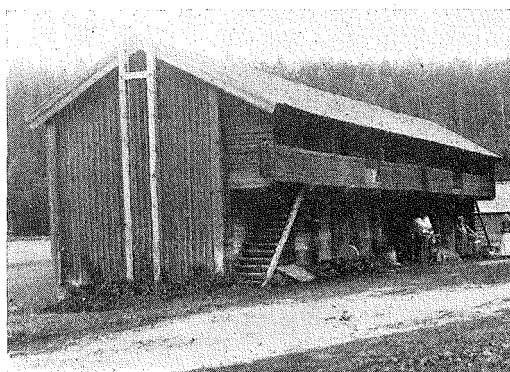

FIG. 44. BOD MED MÅNGA RUM I BÅDA VÅNINGARNA. NEDER VRETA, KILA SN, SÖDMLD. G. INDEBETOU FOT. 1917.

framhålla, att de nordiska hustyperna sådana vi ovan stiftat bekantskap med dem i regel aldrig varit formgivande för stenhusen hos oss. Även de byggnadstyper, som de talrika medeltida stenhusen på Gotland — där byggnadskulturen av flera skäl utvecklats på annat sätt än på fastlandet — representera, äro invandrade från icke skandinaviska länder.

I sin enkla form bestod visserligen under den tidiga medeltiden ett pallas — boningshuset på den befästa gården, såsom på det genom Lithbergs undersökningar väl kända slottet Hallwil, Aargau, Schweiz — av ett stenhus med två eller flera rum i bottenvåningen och lika många i övervåningen. Dessa rum hade emellertid icke förbindelse sinsemellan, utan alla dörrarna ha fört ut, den övre våningens till en svalgång. Såsom vi ovan sett, har samma princip gällt för den flerrummiga boden i Norden, men såsom också ovan framhållits har den nordiska boden i regel aldrig försetts med eldstäder och således aldrig heller blivit familjens permanenta bostad.

Detta har emellertid skett i Schweiz eller i ett annat land med liknande klimatförhållanden. Där har liksom i Norden funnits flera olika slags hus med eldstad sedan uråldriga tider, men dessa ha icke utvecklats till pallas på slotten, utan bondgårdarnas bod har utbildats för denna uppgift. Varför så skett? Möjligen kan förklaringen härtill vara densamma som till bodens särskiljande och utveckling i Norden. Matförråden och textilierna ut-

flyttades för att icke skadas av rök och os i eldhuset till sin särskilda byggnad och i denna redde gästrum. Nästa steg i utvecklingen tog man emellertid icke hos oss. I södern började man däremot uppföra dessa bodar av sten, rökgångar lades in i murarna och sängboden, det fina hedertrummet för gäster, där man sålunda blivit fri från os och rök, togs så en dag till boning av gårdens husbonde. Sedan detta på något håll skett, spred sig bruket inom det romerska rikets feodaladel, slottsherrarna, och på så sätt kom det hus, som sålunda typologiskt sett lett sitt ursprung från en byggnad, som stått den nordiska mångrummiga boden nära, under medeltiden att överflyttas till Norden som slottshärskares bostadshus. Men detta hus kom söderifrån och har icke sina rötter i ett inhemskt allmogehus.

Vill man sålunda byggnadshistoriskt utreda de gotländska stenhusens härkomst, bör man således enligt min likasom enligt Nils Lithbergs mening icke söka föregångarna på inhemsk botten. På grund av särskilda omständigheter, nämligen lättheten att komma åt naturlig sten som byggnadsmaterial på Gotland, har man därstädes långt tidigare än på fastlandet byggt denna stora mängd profana stenhus. Förebilden för dessa togs i hus uppförda i samma material från trakter, där man utvecklat kunskapen om att i sten uppföra byggnader och alldeles icke i den inhemska kulturens anspråkslösa träbyggnader.

GOTLANDS HANDELSFÖRBINDELSER PÅ 1600-TALET.¹

AV

HOLGER ROSMAN.

Gotlandsforskarna ha endast sällan sysslat med 1600-talet. De ha tjusats av den medeltida historien med dess många vittnesbörd från en blomstrande kultur. De kvarstående minnesmärkena ha givit stoff för lärda utläggningar likaväl som för romantiska drömmier, och bortom den tid, från vilken byggnaderna stamma, har man letat sig tillbaka genom grävningens resultat, som varit tillräckligt rikhaltiga för att kunna läggas till grund för vetenskaplig bearbetning, men också tillräckligt sporadiska för att locka fantasien att skena i väg för tämligen lösa tyglar. Gotlands senare historia däremot, för vars bedömande man har mera strikt uppdragna linjer i de skriftliga dokumenten, den har ansetts alltför torftig för att egga dem som leta efter stora dåd mot en töckenartad bakgrund.

Men historia är nu en gång för alla icke endast en beskrivning av märkligare händelser, utan också ett klarläggande av sammanhanget mellan de mänskliga före-

¹ Denna uppsats utgör till väsentlig del ett föredrag, hållet vid Sällskapet D. B. V:s högtidsdag i Visby den 9 juli 1930 under titeln »När Gotland återförenades med Sverige».

teelserna, de må vara stora eller små. Från den synpunkten bör Gotlands senare historia kunna påräkna intresse likaväl som den medeltida. Och vill man söka efter dåd, blir man ej heller lottlös. Tänker man på själva folkets öden, saknar den senare historien ingalunda sina stolta drag, även om de ligga på ett annat plan än den tidigare. Vad som skapade Gotlands rikedomar på sin tid — det var det som naturen omedelbart givit, det för det dåtida handelsbytet utomordentliga läget. Det var transitohandeln över ön, som möjliggjorde den andliga och materiella odlingen — de många kyrkorna, de ståtliga palatsen och de praktfulla föremål, som jorden bärgat. De rika möjligheterna liksom kastades av naturen i folkets sköte. Men sedermera när handelsvägarna förändrades, när Gotland slungades in i den politiska tvekampen efter ett av de råaste tjuvnadsbrott, som den nordiska historien känner, när sjöröverierna trädde i stället för det fredliga varubytet, när ön isolerades och behandlades som styvbarn först av danskarna och sedermera även — det kan ej förnekas — av de svenska herrarna, då krävdes sannerligen

både tålmod och seg arbetskraft för att förvalta resterna av kulturarvet så att det icke alldeles förvanskades. Det är det arbetet, som de senaste sekelns gotlänningar utfört. Om det också ej är någon bragd, som far på ryktets vingar, så är det dock ett stycke mänsklig gärning.

Vad närmast beträffar den tid, om vilken här är fråga, så var den för Gotland — liksom för hela den nordiska kulturkretsen — en utpräglad brytningstid, då ej minst inom det ekonomiska området gjordes nydaningar av fullkomligt epokgörande innebörd. För Gotland var den märkligaste händelsen under 1600-talet öns definitiva överlåtelse till Sverige, och den händelsen blev också av central betydelse för öns ekonomiska liv, då den föranledde en börjande avveckling av äldre förbindelser och ett inkopplande av företagsamheten i en helt ny intressesfär.

För att förstå Gotlands ekonomiska ställning vid denna tid måste man hålla fast vid att, sedan transitohandeln upphört och den stora rikedomskällan sålunda sinat, ön ej hade tillräckliga resurser för att kunna självständigt hävda sin ställning. Med sitt isolerade läge måste den därför nöja sig med att av de makt-havande behandlas som en koloni. Såsom operationsbas vid krigiska förvecklingar hade ön sin givna betydelse, och upprätthållandet av Visborgs slott var för de styrande av utomordentlig vikt. Men framförallt gällde det för makthavarna att utnyttja besittningen som skatteobjekt, antingen genom att direkt pressa skatter av folket eller genom att exploatera naturtillgångarna — liksom fallet är i våra dagars transoceaniska kolonier. Vid tvekampen om besittningsrätten av-

gick Danmark med segern genom 1570 års fred, och segerherren tyckade icke att använda sig av styrkans rätt för att få ekonomisk vinning av sitt byte.

Under flera decennier hade den danska förvaltningen — och enkannerligen dess beskattningsåtgärder — en menlig återverkan på Gotlands ekonomi. Både borgare och bönder hade för visso goda skäl för de klagomål, som gång på gång frambyros både till läns herrarna själva och över dessa till konungen. Rudolf Björkegren har lämnat synnerligen målande skildringar häröver i sin skrift »När Gotland var danskt lydland» — för övrigt den enda moderna utredning vi äga om denna tid.

Avlägsenheten från huvudlandet och förvaltningsområdets koloniala karaktär gjorde givetvis, att posten som länsherre ej var så lockande. Gång på gång gjordes ombyte, och ofta var det mindrevärdiga individer, som ditplacerades, med möjlighet att tämligen okontrollerade få driva sitt spel. Särskilt tyckes Otto Rud på 1550-talet ha varit en hård och hänsynslös herre. Förhållandena blevo väsentligen förbättrade under senare delen av 1500-talet, då man bl. a. förbjöd det synnerligen besvärande kungsköpet, som innebar, att allmogen skulle för garnisonens underhåll lämna till länsherren betydande varupartier till avsevärt nedsatt pris. Då varukvantiteterna ständigt ökats samtidigt med att priserna nedpressats, hade länsherren här haft en utomordentlig möjlighet att driva en omfattande handel, till förfång både för bönderna och för stadens borgare. Först småningom fick regeringen upp ögonen för detta missförhållande. Under Kristian IV:s

tid bereddes än flera lindringar i bördorna, samtidigt med att åtgärder började vidtagas för en rationell uppräckning av näringslivet. Men fortfarande var dock skattetrycket synnerligen besvärande.

Grundvalen för öns ekonomi låg vid denna tid helt och hållet i dess egna naturprodukter. Här liksom annorstädes var allmogen det bärande befolkningslementet, och de köpmän, som funnos kvar, hade endast att förmedla varubytet för öns eget behov.

Naturtillgångarna voro i och för sig icke så märkliga. I kalksten och trävaror hade man några artiklar, som just vid denna tid voro kuranta och som lämpade sig för avverkning just här, där avstånden till kusten voro korta och de många hamnarna erbjödo utomordentliga skeppningsmöjligheter. För jordbruket däremot funnos inga lysande förutsättningar. Först och främst var det blott vissa delar av landet som hade en tjänlig jordmån. Det ofta hörda talet om Gotlands sällsynta fruktbarhet innebär en överskattning, som alltför länge fått föranleda felaktiga omdömen om både land och folk. I stora bördiga sträckor, särskilt på mellersta och södra Gotland, är jorden utomordentlig, men dess emellan får landskapet sin karaktär av kalkhällarnas mariga skogsbestånd.

Därtill kom vid ifrågakommande tid, att den yttre stimulansen alldeles saknades för jordbrukets utveckling. I Sverige spelade de stora jordagodsens härvidlag en utomordentlig roll. Den historiska forskningen kommer sannolikt en gång att gå till rätta med det s. k. aristokratfördomandet i vår historia, vilket under påverkan av demokratiska idéer en tid gjort

sig så brett i vårt land. De stora jordagodsens ha i själva verket varit utomordentliga kulturbärare, som gjort tungt vägande insatser för jordbrukets uppräckning. Under aristokratkulturens högsta blomstring på 1600-talet gick det svenska jordbruket synbart framåt — trots de många krigen — och det är intet tvivel underkastat, att de stora godsherrarna voro initiativtagare och befrämjare av denna utveckling. Då ingen adel och inga jordagods funnos på Gotland, saknades fullkomligt detta stimulationsmoment. Att all jord var av skattenatur var nog ej heller någon förmån. Bönderna i Sverige kunde säkerligen draga nytta av konkurrensen mellan kronans och adelns skatteindrivare. På Gotland däremot var konungens fogde ensam herre, och att han ej var mildare än adelns fogdar är lika naturligt, som det är av faktiska förhållanden omvittnat.

Det mest talande vittnesbördet om det gotländska jordbrukets låga ståndpunkt har man i den ständiga ökningen av antalet ödesgårdar vid denna tid. Vid en utredning, som företogs 1594, visade det sig, att ej mindre än 200 gårdar på Gotland lågo öde, vilket var en betydande procent av det samlade mantalet. Bakom denna företeelse lågo med all säkerhet djupgående folkrörelser, som resulterat i en kraftig decimering av folkstocken. Om sammanhanget i dessa rörelser har forskningen ännu icke sökt bringa klarhet, trots det att man utan deras beaktande svårligen kan förstå den följande tidens historia. Säkert är i varje fall, att ett bristande intresse för jordbruksnäringen och en bristande förmåga att under det öerhörda skattetrycket uppehålla driften

ha haft sin väsenliga del i skulden till förskjutningen.

En faktor, som också måste åberopas som förklaringsgrund, var den inriktning på handel och därmed sammanhängande näringar, som förefanns hos Gotlands folk. Här spelade reminiscenserna från det förflutna och hela den traditionsbundna uppfattningen in med en oerhörd styrka. Handeln var fortfarande det centrala i hela folkets tankesfär. Man kunde aldrig lösa sig från uppfattningen, att man var en fri handelsrepublik. Bönderna hävdade med styrka den handelsrätt de av ålder haft. Borgarne i staden kämpade, i enlighet med tidens monopolistiska åskådning, för att ensamma få sköta varuomsättningen. Utlänningar strömmade fortfarande till för att få del av varubytet såsom de gjort i Hansans dagar. Och för att få avsättning på skattepersedlarna, som i det avskilda området ej kunde in natura förbrukas, sökte även de danska ämbetsmännen skapa sig vinning genom att som köpmän sälja sina varor. Vinst på spekulation och varubyte hägrade för alla, och utan överdrift torde man kunna säga, att ingen av de omkringliggande provinserna var så fångad av handelsyrans förtrollning som Gotland vid denna tid. Om handelsrätten och dess utvidgning eller begränsning handlade de flesta av de klagomål, som för myndigheterna framburo. Gång på gång sökte också myndigheterna reglera handelsrätten än genom att utvidga, än genom att begränsa de klagande Visbyborgarnes rättigheter både gent emot utlänningarna och gentemot ämbetsmännen.

Om bönderna icke fingo profiterna av den slutliga varuomsättningen, så ägnade

de sig i varje fall åt den produktion, som snabbast kunde giva valuta. Man bröt bergen och sålde kalksten, man skövlade skogen och brände tjära eller sålde timmer. Och efter förmåga uppehöll man väl också annan industriell verksamhet, som härstädes förekommit under medeltiden. Industrierbetet var mindre talamodsprövande än jordbruket. Djuren, som skötte sig själva å de naturliga betesmarkerna — hästar, får och kanske även nötkreatur — kunde också utnyttjas, och när fisken gick till, kunde man tillgoda sig även den. Men att gräva i jorden och vänta på ovissa skördar, som kunde fördärvas av väder och vind — det passade mindre vikingarnas ättlingar, som under århundraden blivit vanda att röra sig med en snabb varuomsättning och ett hastigt förvärv av reda penningar. Säkertligen ligger i denna folkets, av historiska förhållanden förestavade inriktning på handel och spekulation förklaringen till en stor del av de ekonomiska företeelserna på Gotland under denna tid — och ej minst de talrika ödesgårdarna. Att intresset för en utsinad näringskälla fick öva en hämmande verkan var den djupt tragiska företeelsen, som inom olika områden ofta upprepats i historien.

Liksom intresset var en reminiscens från det förgångna, så var också den handel, som förefanns, i hela sin struktur en direkt avläggare av den medeltida. Det var typiskt för medeltida uppfattning, att det producerande landet ej utbjöd varan, utan att den söktes av köparen. Själva varan var en tillgång, som man endast nödtvunget avhände sig, och genom varans utbudande fruktade man också att priset skulle nedpressas. Med den inrikt-

ning som Gotlands handel en gång fått, var råprodukternas eftersökande det väsentliga i omsättningen. På Gotland hade man en gång uppsökt Österlandets produkter. Nu fick man nöja sig med vad ön själv producerade. Gotlands kalksten och Gotlands tjära, dess timmer och dess animaliska alster utgjorde varor, som utläningarna eftersträvade alldeles som man i våra dagar söker sig till de transoceaniska kolonierna. Tyskarna hade största intresset för kalkstenen och danskarna för timret, medan tjäran var en skattad produkt å olika orter. Varornas beredning sköttes av allmogen, som sålde dem antingen till Visbyköpmännen eller till de utläningar, som strömmade till på de många hamnarna kusten runt.

Vare sig utläningarna köpte direkt från bönderna eller de använde Visbyborgarna som mellanhand, så var det framförallt med utländska fartyg som varorna fraktades. Även här var det traditionen och varuomsättningens sökande karaktär, som fällde utslaget. De som önskade varorna sände sina fartyg dit. Jämte danskarna, togo också tyskarna en avsevärd del i själva sjöfartsrörelsen, medan de gotländska skutornas antal däremot var ringa. De exporterande fartygen förde sedan hem de varor, som gotläningarna själva behövde. Salt, humle och säd — som ej producerades i tillräcklig mängd inom landet — jämte kryddor och varjehanda artiklar kommo direkt från de tyska eller danska städerna såsom returlaster. Särskilt Lübeck tjänstgjorde som leverantör av allt det kram, som blev av nöden ju mera livet komplicerades. Järn och koppar voro egentligen de enda produkter, som hämtades från Sverige,

dit man lämnade i utbyte fisk och en del viktualier. Stockholm och Norrköping tjänade därvid som mellanhänder. Hela omsättningen med det närliggande Sverige var emellertid ytterst ringa och likaså de svenska fartygens deltagande i trafiken. Om man bortser från några öländska småskutor, som förmedlade en slags transitohandel med Öland, var det endast sällan något svenskt fartyg besökte Gotland.

Om man i tullräkenskaperna — som förvaras i danska riksarkivet — söker få uppgifter om rörelsens art och omfattning, så kan man från de synnerligen noggranna specifikationerna ledas till betydande iakttagelser särskilt för de sista decennierna av den danska tiden. Såsom framgår av de å följande sidor återgivna tabeller, förekommo år 1640 på Gotland 345 fartygsbesök, beräknat på fartyg, som avgått till orter utom ön, därav 90 fartyg om 1761 läster från Visby och 255 fartyg om 4559 läster från lanthamnarna. Mer än två tredjedelar av öns sjöfartsrörelse gick sålunda över landsbygden, trots de förbud, som Visbyborgarna vid upprepade tillfällen lyckats utverka. Stadens rörelse var också i ständig tillbakagång, då ännu 1635 antalet avgångna fartyg utgjorde 124 om 2374 läster. Lanthamnarna voro sammanförda i 8 distrikt, för vilka tulluppbörden redovisades: Hallshamn, varmed tydligen åsyftas det nuvarande Kappelshamn; Bungehamn med de österut belägna hamnarna i Rute och Helvi; Slitehamn; Östergarnshamnarna; När- och Ronehamnarna; Burgsvik; Fröjel- och Klintehamnarna samt Västergarn.

De anförda siffrorna vittna ej om någon livligare rörelse. Från Visby avgick

FARTYGG ÅR 1640 AVGÅNGNA TILL

	Egentl. Sverige		Skåneland o. Bohuslän		Danmark		Tyskland		Andra länder		Summa	
	Antal	Läster	Antal	Läster	Antal	Läster	Antal	Läster	Antal	Läster	Antal	Läster
<i>Från Visby</i>												
Gotländska	3—	7	1—	16	10—	180	5—	96			19—	299
Svenska	1—	5			1—	30					2—	35
Skånel. o. Bohusl.	1—	20	3—	28	2—	30	4—	40			10—	118
Danska	1—	16			21—	429					22—	445
Tyska			4—	76	6—	162	26—	622			36—	860
Andra länders									1—	4	1—	4
Summa	6—	48	8—	120	40—	831	35—	758	1—	4	90—	1,761
<i>Från Nordvästra Gotland</i>												
Gotländska					1—	22	1—	26			2—	48
Svenska												
Skånel. o. Bohusl.												
Danska					3—	32					3—	32
Tyska					2—	58	4—	38			6—	96
Andra länders									1—	10	1—	10
Summa					6—	112	5—	64	1—	10	12—	186
<i>Från Nordöstra Gotland</i>												
Gotländska												
Svenska												
Skånel. o. Bohusl.												
Danska					10—	174	17—	298			27—	472
Tyska							20—	423			20—	423
Andra länders												
Summa					10—	174	37—	721			47—	895
<i>Från Slite</i>												
Gotländska					1—	24					1—	24
Svenska												
Skånel. o. Bohusl.												
Danska					13—	294					13—	294
Tyska					1—	20	8—	162			9—	182
Andra länders												
Summa					15—	338	8—	162			23—	500

ej ens ett fartyg per dag under seglations-tiden. Då vinden var förlig, kunde 4 à 5 fartyg utklaras samma dag, men så kunde också veckor förflyta utan att man varnade någon skuta vid horisonten. Och likväl hade Visby den mest mångsidiga omsättningen med varjehanda import- och exportvaror. Fartygen till lanthamnarna kommo vanligen i barlast och togo sedermera hela laster med sig ut. Från hamnarna norröver gick mestadels kalk-

sten, medan exporten från Klinte och Västergarn så gott som uteslutande utgjordes av trävaror. Även i Östergarn och Närshamn voro timmer och ved majoriteten. Burgsvik, som bland lanthamnarna hade den livligaste omsättningen, då fartygens antal stundom översteg 80 och sålunda tävlade med Visbys, var framförallt exporthamn för kalksten och s. k. blocksten, som endast fick utföras med Kungl. Maj:ts tillstånd. Sandstensbryt-

FARTYGG ÅR 1640 AVGÅNGNA TILL

	Egentl. Sverige		Skåneland o. Bohuslän		Danmark		Tyskland		Andra länder		Summa	
	Antal	Läster	Antal	Läster	Antal	Läster	Antal	Läster	Antal	Läster	Antal	Läster
<i>Från Sydöstra Gotland</i>												
Gotländska					6—	120	1—	30			7—	150
Svenska												
Skånel. o. Bohusl.					1—	26	1—	20			2—	46
Danska					6—	143	2—	30			8—	173
Tyska					2—	55	17—	307			19—	362
Andra länders												
Summa					15—	344	21—	387			36—	731
<i>Från Burgsvik</i>												
Gotländska	1—10		5—	15	3—	22					9—	47
Svenska	1—12										1—	12
Skånel. o. Bohusl.							2—	26			2—	26
Danska					5—	102					5—	102
Tyska							34—	708			34—	708
Andra länders												
Summa	2—22		5—	15	8—	124	36—	734			51—	895
<i>Från Klinte o. Västergarn</i>												
Gotländska			1—	26	5—	110	3—	30			9—	166
Svenska					1—	18					1—	18
Skånel. o. Bohusl.			6—	82	2—	28	1—	16			9—	126
Danska					41—	658	4—	44			45—	702
Tyska			2—	20	7—	136	13—	184			22—	340
Andra länders												
Summa			9—	128	56—	950	21—	274			86—	1,352
<i>Sammandrag</i>												
Gotländska	4—17		7—	57	26—	478	10—	182			47—	734
Svenska	2—17				2—	48					4—	65
Skånel. o. Bohusl.	1—20		9—	110	5—	84	8—	102			23—	316
Danska	1—16				99—	1,832	23—	372			123—	2,220
Tyska			6—	96	18—	431	122—	2,444			146—	2,971
Andra länders									2—14		2—	14
Summa	8—70		22—	263	150—	2,873	163—	3,100	2—14		345—	6,320

ningen vid Burgsvik var nämligen under danska tiden ett regale.

Även fartygens hemorter och storlek illustreras av tabellerna. Endast i 47 fall voro fartygen gotlandsskutor, och i 4 fall från svenska fastlandet. Däremot voro 146 fartyg om 2971 läster hemmahörande i tyska hamnar vid Östersjön och 166 fartyg om 2536 läster i det dåvarande Danmark. I 2 fall tjänstgjorde kurländska fartyg. Skutorna voro synnerligen

små. De största stego ej till mera än 50 läster, d. v. s. omkring 70 moderna register-ton, och vid trafiken på Öland användes stundom småbåtar på 2 läster, således mindre än 5 ton. Även Visbyköpmännens »båtar» kunde våga sig ned till tyska kusten — ett talande vittnesbörd om att vikingamodet icke urartat.

Vid själva handelsomsättningen var de olika ländernas andel proportionsvis densamma som ifråga om fartygens hemorter,

så att trafiken till Tyskland var ungefär lika stor som till Danmark och båda dessa länder stodo långt framom de övriga.

Att Gotlands handelsförbindelser sålunda drog sig direkt söderut på de långa avstånden i stället för den korta vägen mot det svenska landet sammanhänge helt naturligt med, att Sveriges produktion väsentligen rörde sig inom samma varuområden som Gotlands. Men ytterst hade det nog sin grund i, att man fasthöll vid de medeltida färdevägarna, som gått österifrån över Gotland till södra Östersjön. Den pågående trafiken hade sålunda icke skapats av den politiska sammanhörigheten med Danmark, utan var det snarare så, att den historiskt givna inriktningen av förbindelserna gjorde det politiska bandet till en naturlig företeelse. Samhörigheten räknades icke efter det matematiska avståndet, utan efter de av förhållandena skapade förutsättningarna för samfärdsel. Så räknar man ju förövrigt också i våra dagar — eller borde åtminstone göra det. Avståndet från Visby är naturligtvis kortare till Stockholm än till någon annan svensk stad därför att de livligaste kommunikationerna äro riktade på Stockholm.

Med hela denna läggning av näringslivet och med de varukvantiteter, som från ön exporterades, var det ej så litet penningar som sattes i rörelse. Antalet ödesgårdar får därför icke användas såsom någon absolut mätare på befolkningens välstånd lika litet som de ideliga klagomålen. Tvärtom hade allmogen, av allt att döma, goda möjligheter att skaffa sig livets nödtröft och att även tillgodose de nya krav, som tiden förde med sig. De utredningar, som sedermera gjordes un-

der den svenska tiden, ådagalade att man levde gott eller till och med i rikligt överflöd vid festliga tillfällen. Penningushållningen gjorde nog också här både tidigare och snabbare framsteg än på den svenska landsbygden.

Det var också under 1600-talet, som man hade råd att restaurera sina kyrkor i stora delar av ön. Många av de gamla altarskåpen utbyttes mot nya altarpredikstolar, varvid särskilt sandstenen fick tjänstgöra som material, och även predikstolar och epitafier fingo sin prägel av barocktidens pompösa smak. Förutsättningen för denna restaureringsiver var naturligtvis en riklig tillgång på penningar, som kramades ur naturtillgångarna.

Ett samhälle, som emellertid icke hade skäl att rosa marknaden, var den stad, som en gång varit öns prydnad och havets härskarinna, nämligen Visby. De världsfamnade planerna hade för länge sedan fått skrinläggas, och man nöjde sig nu med att söka behärska den handel, som drevs för öns egna behov, men ej ens detta lyckades. Redan de ovan anförda siffrorna, som visa att sjöfartsrörelsen i Visby på 1630-talet knappast var större än vid Burgsvik, och att lanthamnarnas sammanlagda trafik var mer än dubbelt så stor som Visbys — tala sitt tydliga språk. Om också rörelsen på lanthamnarna delvis drevs för Visbyborgarnas räkning, och om också stadens sjunkande invånareantal vid denna tid ännu icke nått botten, så hade dess borgare dock förgäves kämpat för att få monopol på handeln.

Vid beaktande av denna kamp är det av intresse att iakttaga, huru även den otvivelaktigt utgör ett uppreparande av tidigare företeelser och sålunda kan i re-

trospektivt syfte användas för att illustrera medeltida förhållanden. Sina konkurrenter som köpmän hade Visby-borgarna å ena sidan i allmogen — d. v. s. producenterna — å andra sidan i de många utlänningar, som kunde bjuda allmogen förmånligare villkor därför att de sluppo ifrån de skatter och pålagor, som tryckte de bofasta borgarna. Här skönja vi säkerligen motsvarigheter till de köpmän, som under Hansans dagar betecknades som de tyska gästerna. Och även i tvisterna mellan borgarna och allmogen gå gamla händelser igen. År 1532 höll rentav ett krig på att utbryta mellan stad och land, liksom fallet var det minnesrika året 1288, och endast genom länsherrens ingripande undveks en blodig kamp om handelsrättigheterna. Förutsättningen för dessa strider låg ytterst i öns säregna natur med dess öppna kuster och isolerade läge, som direkt inbjöd till en oreglerad varuomsättning. Kanske är det icke för djärvt att våga antagandet, att likartade strider mellan allmoge, stadsköpmän och utlänningar pågått hela medeltiden igenom och att dessa i sin mån medverkat till öns undanskjutande från dess handelspolitiska rangplats. I varje fall är det säkert, att striden fortsatte under hela den danska tiden.

När Gotland genom Brömsebrofreden överläts till Sverige infördes ön i en inressesfär, som för den dåvarande generationen var fullkomligt främmande. Kanske levde hos en och annan en känsla av att folket fordom förbundit sig att tjäna Sveakonungen och att ön varit ett tvistefrö mellan Danmark och Sverige. Men någon genomgående uppfattning om

ett återbördande till stamfränder fanns säkerligen icke. Begreppet »moderland» fick burskap först i romantikens tidsålder. För Sverige var förvärvet eftersträvan svårt därför att ön låg inom rikets naturliga rayon, sedan länderna på andra sidan Östersjön — Estland och Livland m. fl. — blivit införlivade med Sverige. Att låta arvfrienden behålla en utpost in- kilad mellan svenska territorier var alltid en risk för det uppväxande Östersjöväldet, och till och med för den rike kunde små smulor ha en viss betydelse.

När ön var förvärvad, vidtogos anstalter för dess reella inkorporering. Det var kloka män, som sutto vid makten denna tid. En särskild kommission ditsändes för att ordna förhållandena. Det gällde ej blott att skapa de lämpligaste formerna för en försvenskningsprocedur utan också att — i enlighet med Axel Oxenstiernas vittfammade näringspolitik — söka utnyttja naturtillgångarna i storindustriellt och merkantilt syfte. Det skedde dels genom lagstiftningsåtgärder, som undanröjde märkbara olägenheter från den föregående regimen, dels genom anstalter för modernisering av näringslivet. Redan år 1646 utfärdades en ny handels- och seglationsordning och år 1649 bildades ett tjärukompani efter mönster av de svenska.

Det system, som man i Sverige tillämpade för att uppmuntra företagsamheten vid denna tid, gick ut på att man åt den, som ville starta ett manufakturverk, gav förmåner i beskattningshåseende och tullfrihet för införsel av råvaror m. m. Behövde han utländska arbetare, gävos lindringar även åt dem. Förmånerna beviljades under form av personliga privilegier, som hade en individuell skiftning

allt efter de varor det gällde att producera. Då man var angelägen att tillgodogöra sig den i andra länder förvärvade erfarenheten, drog man sig ingalunda för att uppmuntra utlänningar eller rentav inkalla dem för att upprätta manufakturer.

En av de förste, som svenska regeringen uppmuntrade till anläggning av manufakturverk på Gotland, var en Stockholmsköpman vid namn Kristoffer Neuman — eller Nyman såsom namnet försvenskades. Liksom andra manufakturister hade han förlagsmän och partipanter, som försträckte kapital, och bland dessa var säkerligen landshövdingen på Gotland Gustaf Banér, som nog tagit initiativet till företaget. År 1649 fick Neuman privilegium på ett vantmakeri eller klädesfabrik vid Kopparsvik söder om Visby, och samma år uppläts åt honom Kungsladugården för anläggande av schäferi. Två år efteråt fick han bergsfrälsfrihet för ett järnbruk, som han anlagt vid Överstekvarn i Lummelunda, och för en masugn vid Kappelshamn.

Det är typiskt, att man siktade just på sådana industrigrenar, som uppmunrades med hänsyn till statens eget behov — beredande av krigsmaterial och kläde för armén. Vantmakeriet skulle tillverka för garnisonerna i Visby och Kalmar. Samtidigt var man angelägen om att tillgodogöra sig öns egna traditioner, då fåravel på Gotland var en gammal näring och även järnhantering därstädes förekommit, enligt vad den moderna forskningen tror sig kunna ådagalägga.

Neuman inskränkte sig emellertid icke till dessa företag. Redan 1651 påstår han sig ha uppbyggt både mjölkvarnar och

sågkvarnar, »förutom åtskillige andre nyttige och sirlige hus». Till brukens fortkomst hade han överbragt »mer än 130 svenska hantverkare och vantmakare, vilka där nu boendes äro och verken driva.» Han var tydligen en mångsidigt verksam man, besjälad av samma iver, som vid denna tid lockade både svenskar och utlänningar att starta nya industrier överallt i Sverige.

Lika litet som de ekonomiska banbrytarna på andra orter, blev Neuman framgångsrik i sina experiment. Järnbruket, det s. k. Lummelunds bruk, drevs visserligen av honom ända till hans död 1663, då det övertogs av hans änka, men någon lysande affär blev det aldrig. Vantmakeriet synes ha upphört redan efter några år.

År 1653 planlades vid Kopparsvik — måhända vid en annan av platsens kvarnar — ett alldeles nytt företag, som skulle från en ny sida tillgodogöra sig den gotländska fåravelns produkter. Detta år fick nämligen handlanden Henrik Falk i Visby privilegium på ett garveri, som skulle anläggas vid denna enda plats i närheten av Visby, som med sin vattentillgång kunde locka företagsamheten.

Snart framträdde ytterligare ett namn vid Kopparsvik, då Falk 1655 överlät garveriet åt Wulf Kristoffer Polhammar, den store Polhems fader, vilken en tid förut inflyttat till Gotland. Den nye ägaren, som ämnade rationellt bedriva tillverkning av finare skinnvaror, såsom karduan, sämskskinn och läderremmar, skaffade sig vederbörliga privilegier och införskrev från andra orter arbetare för det i stort planerade verket. Då emellertid rörelsen icke fick någon fart vid Kop-

parsvik — antagligen på grund av bristande vattentillgång — flyttade Polhammar garveriet år 1659 till Nystugu i Tingstäde, där han fick nyttja vattenkraften vid Tingstäde kvarn. Härute — kan inom parentes nämnas — föddes sannolikt sonen Kristoffer och således icke i Visby, såsom man länge ansett. Nya svårigheter tillstötte emellertid för garveriet, och efter Polhammars död omkring år 1669 tyckes rörelsen ha tynat bort.

Då Karl X Gustaf såsom arvr prins hade inkomsterna av Gotland anslagna till sitt underhåll några år innan han tillträdde kronan, sökte även han uppmuntra företagsamheten.¹ Från denna tid härröra planerna på anläggning av en stad vid Slite, som ansågs hava en mycket bättre hamn än Visby och som tillika var centrum för den just nu uppblomstrande kalkindustrien. Från Karl Gustafs tid härrör också anläggningen av befästningarna vid Enholmen utanför Slite, som påbörjades 1653. Tanken på att göra Gotland till en nederlagsplats för befördran av den svenska handeln har kanske också sin upprinnelse från denne initiativrike furste.

Vid Karl Gustafs tillträde till regeringen anslogos inkomsterna av Gotland i stället till drottning Kristinas underhåll, jämlikt en överenskommelse, som träffades vid hennes avsägelse av kronan 1654. Ön stod fortfarande under ledning av en landshövding eller guvernör, som han även kallades, men då en särskild generalguvernör hade högsta överinseendet över drottningens ekonomi, kommo många förvaltningsfrågor ytterst inför denne. Generalguvernörens ännu bevarade, till riksarkivet överlätna arkiv läm-

nar också ett synnerligen rikt material för bedömning av Gotlands inre historia under denna tid.

Snart nog blev förvaltningen för Kristinas räkning direkt sammankopplad med den industriella nydaningsrörelsen. År 1667 förpaktade drottningen sina inkomster av Gotland och Ösel till Stockholmsköpmannen Jacob Momma, som en tid därefter adlades med namnet Reenstierna. Dylika skatteförpaktningar, som inneburo, att förpaktaren mot en viss arrendeavgift fick rätt att för egen del uppbära skatterna, voro på denna tid synnerligen vanliga, och även staten utarrenderade tullinkomster och andra skatter på likartat sätt. Reenstierna, som inflyttat från Nederländerna, var en av sin tids driftigaste och mest mångsidigt verksamma affärsmän. Tillsamman med brodern Abraham gjorde han sig bl. a. bemärkt som banbrytare för kulturen i Lappmarken, där de stora malmtillgångarna gjordes till föremål för exploatering. Att hans intresse för Gotland icke endast avsåg förpaktandet av inkomsterna är uppenbart, utan var nog huvudsyftet här som annorstädes att använda naturtillgångarna i kommersiellt syfte.

Den första anläggning, som Reenstierna påbörjade på Gotland, var ett skeppsvarv vid Slite. Till ledare för arbetet insatte han en släkting Peter Dalborg, vilken sedermera blev ägare av Furubjers i Tingstäde. Men vid sidan därom drev han också en omfattande handel på Gotland med både export och import. Han hade eget affärskontor i Visby och medhann att under en jämförelsevis kort tid planera åtskilligt. Så t. ex. uppbyggde han kvarnverk vid Kopparsvik — som

sålunda än en gång fick bliva experimenteralplats för tidens idéer. Han ombestyrde hamnanläggningar vid Rone och Burgsvik — särskilt vid sistnämnda plats gjordes nya krananordningar för inlastning av sten — han planlade ett schäferi vid Sibbjens i Vamlingbo och gjorde nybyggnader vid Roma kungsgård.

Att ingreppet från en driftig Stockholmsköpman ej skulle behaga Visbyborgarna var naturligt. Redan under första arrendeåret frambyros upprepade klagomål över Reenstiernas framfart, då han bortförde de i skatt erlagda varorna utan att låta borgarna få dem för billigt pris. En särskild nagel i ögat var det varuupplag han höll vid Slite och Kappelshamn och som var staden till stort förfång. Det vore skada, att en så gammal och vittberömd stad som Visby skulle alldeles gå under, och dess borgare hade ej förtjänt att kastas under en köpmans ok — klagade man. Även landshövdingen Lennart Ribbing såg sig av Reenstierna kringaskuren i sina rättigheter, och inför generalguvenören understödde Ribbing till fullo borgarnas yrkanden. Reenstierna å sin sida framhöll, att landets ekonomiska uppräckning var hans främsta syfte, och mot sina vedersakare tvekade han ej att påyrka stränga åtgärder. Ribbing hotades till och med med avsked, och först på gotlänningarnas enträgna begäran fick han stanna.

Twisten mellan potentaterna fick också sin prägel från den gamla konkurrensen mellan land och stad. Allmogen tyckes ha varit tillfredsställd med Reenstierna — åtminstone att döma av den orlofsedel, som gavs honom när han dragit sig tillbaka från arrendet. »Allmogen är stadd i

klagan, att den saknar välborne herrens emot dem ertedde godhet så med skattens betalning som saltets lindriga pris», framhöll en av hans underhavande i skrivelse till honom. Den kommission, som redan 1669 fick regeringens uppdrag att företaga utredning om Reenstiernas åtgärder, kunde ej heller finna, att Gotland var under hans arrende mer betungat än under drottning Kristinas betjäntes disposition. Lantmannen snarare var med arrendatorn väl tillfreds och borgarnas klagomål ansågo kommitterade vara av ringa vikt.

Vad som drev Reenstierna från arrendet var ej heller hans vedersakares klagomål utan hans egen ekonomi. Firmans affärsställning undergrävdes redan i början på 1670-talet under tryck av nedgående konjunkturer. Då Kristinas generalguvernör fruktade att Reenstierna »aldrig vore man att sig redressera», uppsades arrendet om inkomstförpaktningen 1674. Allt som nedlagts på näringarnas uppmuntran å de båda öarna, främst skeppvarvet vid Slite, måste nu också anses som förlorat kapital. När kriget med Danmark utbröt 1676 och Gotland föll i danskarnas händer, beseglades till fullo sammanbrottet av Reenstiernas företag.

Krigets utbrott tyckes förövrigt ha medfört en avslutning av hela den rörelse för Gotlands industrialisering, som igångsatts på initiativ från Sverige. Endast järnbruket i Lummelunda kom att äga bestånd, men från sin tynande tillvaro uppräcktes det aldrig.

Däremot fortlevde med intensiv livskraft en industrigren, som igångsatts på den inhemska befolkningens eget initiativ, nämligen kalkindustrien, som räknar

sin uppblomstring just från de första decennierna av den svenska tiden. Ännu vid mitten av 1630-talet exporterades endast rå kalksten från Gotland, men år 1637 omtalas »bränd kalk» såsom utskeppad från St. Olofsholm. År 1634 blev en kalkugn därstädes privilegierad och sedermera lär under danska tiden ha tillkommit ytterligare två kalkugnar på Gotland. Tanken på att inom landet bereda en förädlad vara med användande av både bergen och skogen tog emellertid först under den svenska tiden en allvarligare form.

Att döma av senare relationer, var det bönderna vid kusterna, som på detta sätt utvidgade den rörelse, de redan förut drivit genom kalkstensbrytning. Under ledning av personer med herremanstyp — tillhörande släkterna Westöö och Fries m. fl. — koncentrerades rörelsen på norra Gotland, som hade de mest givande kalkbergen och tillika de bästa hamnarna för export. Redan 1665 voro ej mindre än 21 kalkugnar anlagda på ön, och snart ökades antalet ytterligare. En slottskalkugn omtalas nämnda år, men det var nog en annan än den senare vid Visby hamn belägna, eftersom denna skall ha tillkommit först efter slottets fäserande. Redan 1685 kunde Gotland för kalkexporten uppvisa en siffra på mer än 10,000 läster färdig kalk emot 100 läster kalksten, medan 1640 så gott som uteslutande kalksten exporterats och »bränd kalk» endast förekommit i några mindre skeppningar från St. Olofsholm. Detta storartade uppsving, som var jämförligt med den svenska järnhanteringens uppblomstring vid samma tid, blev för Gotlands ekonomiska liv av utomordentlig betydelse, då kalkindustrien ända upp till 1800-

talets mitt behöll en dominerande ställning i öns produktion.

Anledningen till att de från Sverige emanerande industriförsöken misslyckades är svår att till fullo bedöma. Den dåliga vattentillgången för de industrier, som voro i behov av drivkraft, förklara nog en del. Men frågan måste också ses från ett psykologiskt plan — med beaktande av den brådstörtade anda, som präglade hela nydaningsarbetet. Ön hade med ens kastats in i en ny miljö och införlivats med en framåtsträvande stat, som ej blott framträdde som segrare på slagfälten utan också gjorde sig redo att med sina ekonomiska tillgångar skapa sig en ledande ställning på världsmarknaden. Då det gällde att anpassa öns produktion efter de nya kraven, sökte man visserligen bygga på öns egna naturförutsättningar, som gävo material för både vantmakeriet, garveriet och skeppsbyggeriet. Men hela den stora apparaten med inflyttade arbetare och nya arbetsmetoder var en tvångsåtgärd, som alltför litet anslöt sig till de lokala betingelserna för att kunna bli fullt effektiv. Man förstod tydligen ej, att Gotland var ett land med en gammal kultur, som redan fått sina produktionsformer och sina handelsvägar lagda i en viss riktning och som icke med ens kunde omskapas efter en uppkonstruerad schablon. Den enda industriella nyhet, som visade sig besitta verklig livskraft, blev därför också den, som anknöt till äldre produktionsformer och som redan hade goda avsättningsmöjligheter garanterade genom månghundraåriga handelsförbindelser.

För Gotlands folk var det så mycket svårare att absorbera de industriella ny-

heterna som tiden var sällsynt mättad med oroselement. Skilsmässan från Danmark hotade att rubba de gamla handelsförbindelserna, då ön ställdes utanför den danska tullgränsen och då inbyggarna tvungos att betrakta sina affärsvänner såsom fiender. Om redan förut slitningar mellan de bofasta och utlänningarna upprört stämningen, så förbättrades denna icke av att en ny nationalitet framträdde såsom innehavare av makten — isynnerhet som makthavarna ej blott hade krav på vanliga skatteprestationer, utan också nödgades vidtaga särskilda anstalter för att under de nya krigen med Danmark kunna behålla ön. Att man därvid gick ganska hårdhänt tillväga tyder visserligen på en optimistisk tilltro till invånarnas lojalitet, men för dessa själva var en sådan tanke till föga båtnad. Den första påfrestningen kom med danska kriget 1657—58. Sedan upprepades den 1658—60. Men svårast blev det under det långa kriget 1675—79, då Gotland rentav återtog av Danmark. Under alla dessa år var landet ständigt irriterat och ständigt hemsökt av extra ordinära bördor.

Under sådana förhållanden är det ej att undra på, att Gotlands överlåtelse till Sverige kom att direkt nedpressa folkets ekonomiska standard. Ja, det kan med skäl ifrågasättas, om icke de första decennierna av den svenska tiden, åren 1645—1680, varit den av lidanden mest breddade tid, som Gotlands folk någonsin genomlevat. På 1650-talet klagas ofta över att nöden var mycket svår. En tredjedel av bönderna på landet ägde ej ett kreatur. Det fanns bönder, som icke på veckor fått smaka bröd. I staden hade före den svenska tiden, påstod magistraten, fun-

nits 500 borgare, men antalet hade sedermera sjunkit efter hand. I en förteckning över dem, som 1653 hade att betala bakugnspenningar, upptogos endast 213 hushåll, och 1659 sades staden knappast räkna 200 män.

Vad som särskilt tyngde var den stora inkvarteringen under kriget sistnämnda år, då staden måste kostnadsfritt underhålla ända till 1500 man — sålunda på varje hushåll omkring sju knektar, som skulle vara beredda att nedgöra representanterna för dem, med vilka borgarna hade sina ekonomiska förbindelser. Många borgare flyttade från staden ut till landet, så att staden hotade att bli alldes öde. Den sades numera bestå av endast några fattiga hantverkare, som nödgades söka sitt bröd hos lantmannen. Följande år, då missväxt härjat, var nöden större än någonsin. Knappast tio bönder hade så mycket som en tunna korn till utsäde och ändå hade de bakat sitt bröd på mäsk. År 1661 återopas i klagomålen också kriget som anledning till handelns avstannande, samtidigt med att smittosamma sjukdomar sades ha ryckt bort en stor del av borgerskapet.

I den berättelse, som 1669 avgavs av kommissionen för utredning om Reenstiernas förvaltning, skildras också tillståndet i mörka färger. »Bondens allmänna och egen lättja är till hans fördärv en huvudorsak, ty intet verk göres av honom där han icke sin maklighet uti sökt haver. Fördärvas han ock mycket av det goda leverne han dageligen vid uppfödes, där han heller vill giva penningar än själva persedlen på det han densamma förtära måste. Desslikes åtgår mycket vid deras stora bröllop, barndop och begravingar,

som hos gotlänningen mer än uti någon annan ort till överflöd inritat är.»

Dessa anmärkningar, som onekligen ha sitt stora intresse, föranleda några reflexioner.

Att bönderna föredrogo att i skatt lämna penningar i stället för varor stämmer ju fullkomligt med det här ovan gjorda antagandet, att de genom sin försäljning av industriella råprodukter fingo gott om reda penningar och därför aktade dessa mindre än själva varorna.

Kommissarierna, som dömde efter erfarenhet om bönder i Sverige, visste tydligen icke, att Gotlands bönder genom sin fria ställning och sina direkta förbindelser med yttervärlden hade en helt annan standard och helt andra fordringar på livet än de svenska bönderna. Liksom de svenska herremännen från utlandet importerade de pompösa seder, som karaktäriserade denna tid, så togo säkerligen också Gotlands bönder vid sina merkantila förbindelser intryck från samma håll. Det är ju känt, huru högt särskilt bordets njutningar skattades under 1600-talet. En middag med 36 rätter mat hörde icke till sällsyntheterna vid en förnäm taffel, och en herreman av genomsnittlig typ — om vars ekonomi en detaljundersökning föreligger — höll efter sin hustru en begravning, för vilken kostnaderna i modernt mynt kunna beräknas till omkring 38,000 kr. Då han var gift tre gånger och man får förutsätta, att hans fruar kostade honom mera som levande än som döda, så var det tydligen rätt dyrbart att vara gift. Mannen blev också ruinerad.

Att Gotlands bönder handlade i samma anda och offrade mycket på bröllop, barndop och begravingar var nog i mind-

re grad en reminiscens från äldre välmaktsdagar, än en fullt modern anknytning till tidens åskådning, som vittnade om uppdrivna fordringar på livet. Även den herrgårdstyp, som än i dag präglar många av de gotländska bondgårdarna, tyder på en kulturnivå av högre mått än den för svensk allmoge genomsnittliga. Den borgerliga inriktningen av allmogens liv var utslagsgivande även för sederna.

Kommitterade yttrade sig även om förslaget att etablera nederlagshandel på ön och anförde därvid, att Visby för dess hamns skull ej är lägligt till någon stor handel, emedan hamnen »icke allenast är både svår och farlig till dess inlopp, utan ock så grund, att små farkoster icke där lasta kunna med mindre de sig uti inloppet lägga skola.» I stället föreslås kommitterade, »om något nederlag annars på någon ort bekvämligen tillåtas må», att en stad för ändamålet anläggas vid Slite.

Sistnämnda plan blev emellertid aldrig realiserad. Kanske var det kriget med Danmark 1676, som även härutinnan fick förlama företagsamheten.

Efter krigets avslutande vill det synas, som om de ekonomiska förhållandena på Gotland något förbättrats. Då inga stora kapital här voro samlade, behövde företagsamheten ej bliva lidande av Karl XI:s reduktion, som eljes gick ut över affärslivets kapitalbildning likaväl som över adelns jordförvärv. I stället kunde man fullt tillgodogöra sig fredens förmåner. Jämsides med att kalkindustrien uppblomstrade stabiliserades det ekonomiska livet även inom andra områden. Utvecklingen gick hand i hand med det andliga försvenskningens arbetet, för vars

FARTYG ÅR 1685 AVGÅNGNA TILL

	Egentl. Sverige		Skåneland o. Bohuslän		Danmark		Tyskland		Andra länder		Summa	
	Antal	Läster	Antal	Läster	Antal	Läster	Antal	Läster	Antal	Läster	Antal	Läster
<i>Från Visby</i>												
Gotländska	4—	50	3—	30	2—	90	6—	120			15—	290
Svenska	2—	40									2—	40
Skånel. o. Bohusl.												
Danska	1—	16	1—	10	4—	85	1—	15			7—	126
Tyska							24—	452			25—	464
Andra länders									1—	12	4—	12
Summa	7—	106	4—	40	6—	175	31—	587	5—	24	53—	932
<i>Från Nordvästra Gotland</i>												
Gotländska	1—	10	1—	10	1—	40	2—	28	1—	18	6—	106
Svenska	12—	410	1—	45							13—	455
Skånel. o. Bohusl.			2—	62					1—	27	5—	89
Danska					31—	720	1—	10			32—	730
Tyska							3—	56	1—	14	4—	70
Andra länders												
Summa	13—	420	4—	117	32—	760	6—	94	3—	59	58—	1,450
<i>Från Nordöstra Gotland</i>												
Gotländska							5—	112	1—	18	6—	130
Svenska												
Skånel. o. Bohusl.			1—	10							1—	10
Danska					30—	652	33—	650			63—	1,302
Tyska							20—	358			20—	358
Andra länders												
Summa			1—	10	30—	652	58—	1,120	1—	18	90—	1,800
<i>Från Slite</i>												
Gotländska			1—	24			6—	153			7—	177
Svenska	1—	40	1—	140							2—	180
Skånel. o. Bohusl.			1—	10							1—	10
Danska					10—	194	2—	40	1—	46	13—	280
Tyska							6—	128	1—	125	7—	253
Andra länders									1—	105	1—	105
Summa	1—	40	3—	174	10—	194	14—	321	3—	276	31—	1,005

igångsättande Haquin Spegel gjorde så betydande insatser. Det danska sinnelaget hos prästerna, som fått sin utbildning i Köpenhamn, var ett av de svåraste hindren att övervinna.

Även Visby tyckes nu ha gått mot en något ljusare tid, om staden också fortfarande hade att konkurrera med lanthamnarna, särskilt Slite med dess betydande kalkexport. Enligt en redogörelse för uppbörden av bakugnspenningar 1688

funnos numera i staden 304 hushåll, alltså avsevärt flera än 1653. År 1700 uppgick stadens invånareantal till 1115, vilket nog innebar en stegring från 1688. Vid denna tid funno köpmännen också med sina intressen förenligt att sammansluta sig, då Köpmansgillet i Visby bildades 1694. Redan 1682 hade ett skepparegille grundats i staden, tydande på att även rederiverksamheten var föremål för ett levande intresse.

FARTYGG ÅR 1685 AVGÅNGNA TILL

	Egentl. Sverige		Skåneland o. Bohuslän		Danmark		Tyskland		Andra länder		Summa	
	Antal	Läster	Antal	Läster	Antal	Läster	Antal	Läster	Antal	Läster	Antal	Läster
<i>Från Sydöstra Gotland</i>												
Gotländska												
Svenska	1—	45									1—	45
Skånel. o. Bohusl.					2—	54	1—	30			3—	84
Danska					22—	594					22—	594
Tyska					6—	240	8—	197			14—	437
Andra länders												
Summa	1—	45			30—	888	9—	227			40—	1,160
<i>Från Burgsvik</i>												
Gotländska	1—	10									1—	10
Svenska	2—	40					1—	40	2—	60	5—	140
Skånel. o. Bohusl.												
Danska									1—	20	1—	20
Tyska					1—	35	2—	28	3—	96	6—	159
Andra länders												
Summa	3—	50			1—	35	3—	68	6—	176	13—	329
<i>Från Klinte o. Västergarn</i>												
Gotländska					3—	125					3—	125
Svenska	1—	40									1—	40
Skånel. o. Bohusl.			3—	76							3—	76
Danska					25—	667	2—	40			27—	707
Tyska					6—	240	11—	164			17—	404
Andra länders									2—	200	2—	200
Summa	1—	40	3—	76	34—	1,032	13—	204	2—	200	53—	1,552
<i>Sammandrag</i>												
Gotländska	6—	70	5—	64	6—	255	19—	413	2—	36	38—	838
Svenska	19—	615	2—	185			1—	40	2—	60	24—	900
Skånel. o. Bohusl.			7—	158	2—	54	1—	30	1—	27	11—	269
Danska	1—	16	1—	10	122—	2,912	39—	755	2—	66	165—	3,759
Tyska					13—	515	74—	1,383	6—	247	93—	2,145
Andra länders									7—	317	7—	317
Summa	26—	701	15—	417	143—	3,736	134—	2,621	20—	753	338—	8,228

Om förhållandena voro drägligare än under krigsåren, så innebar detta dock icke, att den ekonomiska situationen i Visby var bättre än under danska tiden. Snarare tyda vissa förhållanden på motsatsen. Vare sig det sammanhänge med den förskjutning, som den uppblomstrande kalkindustrien åstadkom, eller andra förhållanden fällde utslaget, säkert är att varuomsättningen i Visby på 1680-talet var avsevärt mindre än 50 år tidi-

gare. De bevarade tullräkenskaperna — som för svenska tiden förvaras dels i kammararkivet, dels i Gotlands landsarkiv — lämna därom vittnesbörd. Såsom av de här ovan återgivna tabellerna framgår, utklarerades år 1685 från Visby till Sverige eller utlandet endast 53 fartyg om 932 läster, medan motsvarande siffror år 1640 utgjorde 90 fartyg om 1761 läster.

Även för vissa delar av landsbygden

kan en ogynsam förskjutning iakttagas. För Burgsvik var nedgången sålunda betydande, medan Klinte och Västergarn hade ett lägre antal fartyg men ett något högre lästetal än 1640.

I stället hade kalkindustrien förmått uppdriva rörelsen i norra delen av ön. Från de många hamnarna längs kusten norrut — från Lickershamn till och med Slite — utklarades år 1685 ej mindre än 179 fartyg om 4,255 läster, medan motsvarande siffror 1640 utgjorde 82 fartyg om 1,581 läster — sålunda en utveckling rakt motsatt den som försiggått i Visby.

Frågar man efter fartygens hemorter, så kan man iakttaga det märkliga förhållandet, att samma nationaliteter som under danska tiden fortfarande behärska rörelsen. De danska ha trots den politiska skilsmässan ökat aysevärt till både antal och lästetal, då särskilt fartyg från Köpenhamn och Sönderborg äro långt flera än 1640. Bortåt 50 procent av alla de avgående fartygen ha år 1685 varit danska. Siffrorna för de tyska äro fortfarande höga, fast de något nedgått, och de gotländska hålla sig vid ungefär samma tal som 1640. De svenska fartygen ha ökat något, särskilt ifråga om lästetalet, beroende på att Göteborg i inlandsrafiken ryckt in med några stora fartyg. Fortfarande utgöra dock de små fartygen majoriteten, och de stolta fregatter, som å samtida teckningar trängas i Visby hamn, äro mera foster av en storvulen fantasi än av en torftig verklighet.

Då förbindelserna i stort sett riktades till samma länder, där fartygen hörde hemma, kvarstår det märkliga faktum, att försvenskningen visserligen ökat tra-

fiken mellan Gotland och Sverige, men att trafiken mellan Gotland och Danmark ökats i ännu högre grad och detta trots de olägenheter, som öns förflyttning utanför det danska tullområdet måste ha medfört. Till Köpenhamn avgingo från gotländska hamnar 98 fartyg, men till Stockholm endast 12 år 1685. Och medan lästetalet för de till Danmark avgångna fartygen utgjorde 3,736, var motsvarande siffra för fartygen till det egentliga Sverige — utom de nyförvärvade provinserna — endast 701. Det är också betecknande, att sjöfartsrörelsen kraftigast nedgått i de mot svenska kusten vettande hamnarna vid Gotlands västkust. Någon nämnvärd rubbning i avsättningsområdena för gotlandsvarorna hade sålunda försvenskningen icke hunnit medföra, utan hade ön fortfarande sina handelsförbindelser riktade mot södra Östersjön.

Det utpräglade intrycket av de utländska förbindelsernas betydelse för Gotlands ekonomiska liv under denna tid stärkes ytterligare, då man går att leta efter det personliga bakom alla dess saktliga företeelser. Man gör då en iakttagelse, som redan förut varit omvitnad, men som dock ingalunda är så skarpt markerad som den förtjänar. Nämligen att den utländska inflyttningen till Gotland oavslutligen fortskridit, och att ännu i slutet av 1600-talet det utländska folkelementet har en dominerande ställning åtminstone i Visby stad. Det är högst sannolikt, att denna rörelse fortgått ända från Hansans dagar och att man däri har att söka en av förklaringarna till den direkta varuomsättningen med utlandet, som bibehållits ej blott med

traditionens utan också med de personliga intressenas makt.

Befolkningsrörelsen på Gotland har ännu icke gjorts till föremål för en sådan undersökning, som den skulle förtjäna. Att draga några definitiva slutsatser, innan man allsidigt behandlat tillgängligt material, är icke möjligt, men enstaka iakttagelser kunna dock lämna någon ledning. Det arkivmaterial, som för den ekonomiska studien beaktats, synes i varje fall giva vid handen, att talrika inflyttningar förekommit under 1600-talet — både i större grupper och i enstaka fall.

År 1627 exempelvis talas i tullräkenskaperna om en direkt inflyttning från Eckernförde i Schlesvig, då ej mindre än tre skutor till Gotland förde med sig »flöttegods för de got folk, som flötted fra Eckernförde och hid till Visby». Flyttningen skedde i oktober och ombestyrdes av en Gotlandsskuta och två Eckernförde-skutor. Det var tydligen ej någon liten koloni, då tre fartyg behövdes för bohatet, som vid denna tid ej kunde ha någon större omfattning.

Av länsräkenskaperna för 1632 framgår tydligt, att en hel koloni av nederländare är bofast vid Burgsvik, där de arbeta vid sandstensbrytningen för Kungl. Maj:ts räkning. Namnen tyda på ursprunget — Pieter van Eghen, Pieter Cran m. fl. — och härstamningen från vissa städer angives också i flera fall vid namnen. Säkerligen är det dessa »Kungl. Maj:ts stenhuggare», som medverkat vid kyrkornas restaurering. Kanske har också stamfadern för släkten Lyth, som anses härstamma från Lüttich, inkommit med någon sådan koloni. Han nämnes i Visby

första gången 1625 och omtalas sedan gång på gång i tullräkenskaperna såsom köpman. Även Cramériska släktens stamfader, Johan Kramer, som anses vara nederländare, förekommer såsom köpman i Visby åtminstone så tidigt som 1634 — således tidigare än i vanliga släktböcker uppgives.

Nästan alla de Visbyköpmän, som importerade eller exporterade varor under danska tiden, ha utländska tillnamn, framförallt tyska. I den ovannämnda förteckningen över borgare 1653 tyda omkring 75 namn av 213 på utländskt ursprung. Och vad märkligare är, i förteckningen från 1688 kunna av de 304 namnen bortåt hälften betraktas såsom utländska, och av dessa har flertalet tillkommit efter 1653. Visserligen är det ju tänkbart, att infödda upptagit tillnamn med utländsk anstrykning. Hantverksge-sällar brukade skaffa sig tillnamn, och då många av dem nog besökt Tyskland, kan ju namnet ha fått en tysk klang. Men närmast till hands ligger dock antagandet, att vederbörande själva inflyttat eller tillhört inflyttade släkter. En jämförelse med förteckningen 1653 gör det förra mest sannolikt.

Om det är riktigt, att nyinflyttningarna varit talrika under den ifrågavarande tidsperioden, skulle försvenskningen, i stället för att hämma det utländska inflyttandet i Visby, snarare ha givit det en stöt framåt. Förklaringen är väl närmast att söka i det stegrade intresset för exploateringen av öns tillgångar. Några ha nog varit arbetare, som direkt inkallats till industriföretagen — varvid kanske även kalkindustrien haft behov av utländsk sakkunskap — medan andra där-

emot lockats av de hägrande möjligheterna. Säkerligen har också en nedgång i den inhemska folkstocken under de bistra tiderna, med pest och umbäranden, lämnat friare utrymme för kolonisationsförsök. År 1700 uppgick Gotlands folkmängd, enligt sammanräkningar ur mantalslängderna, endast till 9,546 personer.

Bland den långa raden av utländska släktnamn, som dyka upp under 1600-talet, är det blott ett mindre antal, som sedermera hållit sig kvar på Gotland. Så har varit fallet med exempelvis namnen Brygger, Bulmering, Burmeister, Butendorf, Collberg, Cramér, Facht, Fedder, Felderman, Fries, Gahne, Herlitz, Kahl, Lyth, Reinicke, Schlou, Schmidt, Schmitterlow och Westphal. Mera sporadiskt förekomma namn, som senare gjort sig bemärkta på andra ställen i Sverige, såsom Eggerts, Funck, Heiss, Holst, Höjer, Koersner, Lembke, Lying, Schultz, Siwertz, Wahrendorff och Weilandt m. fl.

Att denna fasta inflyttning eller tillfälliga cirkulation av utlänningar hade återverkan på öns kultur, är alldeles uppenbart.

Man frestas givetvis till en förmodan, att en nationalitetstrid pågått mellan den inhemska befolkningen och utlänningarna — liksom man i medeltidens Sverige hade att kämpa först mot det tyska och sedan mot det danska folkelementet. Frågan förtjänar givetvis en undersökning, som ännu icke gjorts. Men vid en flyktig granskning vill det dock förefalla, som om slitningen mellan olika nationaliteter på Gotland icke varit så tillspetsad som annorstädes. De främmande köpmännen sågos med oblida ögon av borgarne sålänge de undandrog sig

skatter och förpliktelser genom att behålla sin fria ställning. Men när de blevo bofasta och inlämmades i borgerskapet, var deras utländska nationalitet dem nog icke till förfång.

Naturligtvis var det många lycksökare och även suspekta individer, som särskilt under senare delen av 1600-talet använde sig av den förvirrade situationen för att fiska i grumligt vatten. Men främlingarna förde också med sig nya tankar och nytt blod, som kunde stimulera livskraften.

Såsom fullt naturligt var under en tid, då vattendragen ännu voro de förnämsta förbindelselederna mellan folken, hade gotlänningarna bättre än de stora svenska inlandens bebyggare möjlighet att komma i kontakt med rörelserna ute i världen och att tillägna sig de nyheter, som utifrån erbjödos. Den kosmopolitiska anda, som präglade hela den gotländska kulturen vid denna tid, påverkades givetvis i högsta grad av de främmande folkelementens inflyttning. Denna fortgående beröring har utan tvivel också medverkat till att allmogekulturen på Gotland ej i samma utsträckning som i vissa uppsvenska provinser fått en nationell särprägel med hänsyn till dräkter och sedvänjor m. m. Och utan tvivel har den också — vid sidan om kontakten med havets obegränsade vidder — befrämjat den motsättning i lynne och livsåskådning, som kan skönjas mellan gotlänningarna å ena sidan och svenskarna i de mörkaste inlanden å den andra.

Gotlands inkorporering med Sverige blev under här antydda förhållanden än så länge en uppgörelse på papperet mera än en realitet. En landsdel inlämnas icke

i en annan enbart genom underskrifterna på en fredstraktat, och ej heller genom brådstörtade nydaningsåtgärder, de må vara än så välmenande. Det är en rörelse på lång sikt, som lyckas först då de inifrån verkande krafterna fått till fullo fungera.

Den delen av det gotländska inkorporeeringsarbetet har utförts under de två senaste seklen. Det stora nordiska kriget, som förde gotlänningarna samman med svenskarna först till ärofulla segrar på främmande jord och sedan till bittra lidanden både på slagfälten och i den egna bygden, hade givetvis en både luttrande och sammansvetsande verkan. Senare upprepades kamratskapet under nya krig, ända tills det hotfulla molnet under finska kriget 1808 ytterligare markerade behovet av gemensamma ansträngningar mot en gemensam fiende. I sammanfogande riktning verkade givetvis också det andliga kulturarbetet — religion och undervisning, administration och rättskipning, som övades efter svenska seder och svensk lag. Och slutligen försiggick en omdaning i fråga om de ovan relaterade ekonomiska förhållandena.

Inflyttningen av utlänningar minskades avsevärt under 1700-talet, då även i det övriga Sverige en nationell konsolidering försiggick både inom ekonomiska och allmänt kulturella områden. Visserligen ha även sedermera inflyttningar till Gotland i stor utsträckning förekommit, och det ofta hörda talet om en överdriven inavel är nog mera teoretiskt än praktiskt motiverat. Men då det svenska fastlandet därvid givet en avsevärt större kontigent än främmande länder, ha inflyttningarna snarast främjat sammangjutningen med det svenska folkelementet.

Det utländska tonnageets överväldigande makt inom sjötrafiken blev bruten först mot 1700-talets slut, då gotländska köpmän — främst att nämna bröderna Donner och Jacob Dubbe — på allvar gingo in för både att bygga fartyg och att befrakta dem med gotländska varor.

Omläggningen av de gotländska handelsvägarna, så att de vänt sig mot den svenska kusten i stället för Södra Östersjön, har efter hand fortskridit, men det sista stadiet har passerats först i våra dagar. Det har skett i samband med en omläggning av den gotländska produktionen, då jordbruksprodukterna fått rangplatsen bland exportartiklarna, medan kalken och trävarorna undanträngts till ett annat plan. Redan i början av 1800-talet hade jordbruket uppdrivits så att spannmålsexport kunde förekomma till svenska fastlandet, och sedermera har exporten av animaliska jordbruksprodukter nått en betydande omfattning. Den avgörande faktorn vid förändringen har emellertid varit kommunikationsväsendets ordnande. Först med de regelbundna ångbåtslinjernas upprättande ha Gotlands förbindelser kommit att i främsta rummet riktas mot Sverige, så att Stockholm blivit den naturliga replipunkten vid öns ekonomiska transaktioner. Och först därmed har en seglivad reminiscens från Hansatiden fått sin definitiva skrinläggning.

Såväl den ena som den andra av dessa omdaningar har företagits på gotländskt initiativ och har sålunda ur det på djupet levande intresset fått sin styrka. De svenska statsmakterna ha icke vidtagit några mera markanta åtgärder för Gotlands attrahering, lika litet som de skämt

bort ön med någon överdriven omsorg om dess välbefinnande. Med tanke på den sista generationens insats kan man gärna våga paradoxen, att Ångfartygsaktiebolaget Gotland, genom sin organisation av regelbundna förbindelser med det svenska fastlandet, utträttat mera för öns reella sammanhjärtning med Sverige är de statliga åtgärderna.

Att det praktiska intresset i första hand dirigerat dessa strävanden är uppenbart — öbornas eget ekonomiska välbefin-

nande. Men samtidigt ha de varit utslag av en lojalitet, som man frestas att betrakta såsom utmärkande för kustfolket, när man betänker, att upprorsrörelser i vårt land nästan alltid haft sin härd i de från havet avskilda inlanden. Bakom den gotländska lojaliteten ligger dessutom den verkliga hängivenhet för Sverige, som gjort ordet »moderland» ej blott till en beteckning, utan till en realitet av den djupaste innebörd.

TYNNELSÖ HUS.

AV

KURT V. SCHMALENSEE.

Bland de första stift, som den katolska kyrkan grundat i Sverige nämnes även Strängnäs biskopsdöme, vilket omtalas redan i början av 1100-talet. I överensstämmelse med dåtida ekonomiska förhållanden fick biskopen huvudsakligen sina inkomster från den jordegendom som tillhörde biskopsbordet.

Tydiligen mycket tidigt hade också biskopen i Strängnäs under sig samlat åtskilliga jordagods på de bördiga Mälardödar, som lågo i stiftstadens närhet. Det är ganska förklarligt att han därvid utvalde en genom sitt läge väl skyddad plats, den natursköna ön Tynnelsö i Översela socken i Södermanland till sitt residens utanför staden. Redan tidigt torde han här åt sig ha uppfört ett fast hus av sten.¹ Detta fasta hus bebodde Strängnäs biskopen hela medeltiden igenom och hit kunde han i orosfyllda tider taga sin tillflykt.

Stenhuset på Tynnelsö är i våra dagar en fem våningar hög byggnad, som synlig vida omkring reser sig upp ur den sommartiden rika grönskan på ön. En flyk-

tig granskning av detta egenartade hus, som nu står som en till tak och fönster underhållen ruin ger snart vid handen att huset i sin nuvarande form har en lång byggnadshistoria bakom sig. En historiskt så märklig plats som denna har också sedan gammalt tilldragit sig historiegranskarnas intresse. Redan A. O. Rhyzelius har i sin »Sviogothia munita» givit en beskrivning av själva byggnaden och dess historia. Senare författare såsom Cristoffer Eichhorn² och Gustaf Upmark d. ä.³ ha väsentligen intresserat sig för byggnadens utseende under renässansen.

Någon noggrann mätning av byggnaden har ej i äldre tider gjorts. Eichhorn publicerar visserligen planer över bottenvåningen och de två våningarna över denna, men källarvåningen har han lämnad

² Chr. Eichhorn: »Tynnelsö slott» i Fornminnen från medeltiden och renässansen», utgivna av Svenska Fornminnesföreningen h. Stockholm 1885.

³ Gustaf Upmark: Svensk Byggnadskonst 1530—1760, Stockholm 1904. Dessutom omtalas Tynnelsö i den lokala topografiska litteraturen: O. Eneroth: »Herregårdar uti Södermanland» Stockholm 1869 och H. O. Åndebetou: »Södermanlands minnen» Stockholm 1877.

¹ Namnet Tynnelsö kan spåras tillbaka till ett diplom av år 1282.

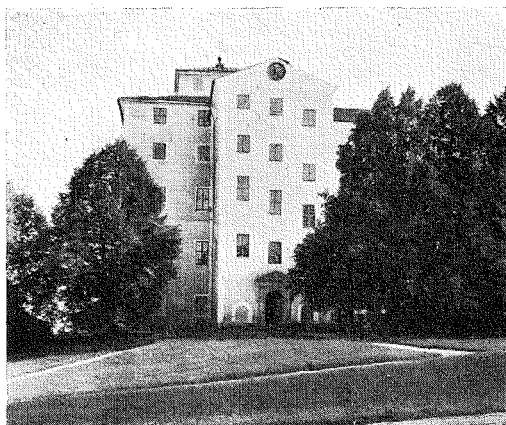

FIG. 1. TYNNELÖ, 1920-TALET, FÖRF. FOT.

obeaktad, ehuru denna — vilket torde framgå av det följande — gömmer nyckeln till förståendet av husets byggnads-historia.

För Svenska Arkitekturminnesföreningens och Byggnadsstyrelsens räkning verkställdes förf. år 1925 en uppmätning av den gamla byggnaden. Vad här nedan skall beskrivas är i främsta rummet resultatet av de undersökningar som ägde rum i samband med uppmätningen. Dessutom har anlitats en del källor, naturligtvis den ovan citerade litteraturen, men även en del arkivundersökningar ha företagits. Det äldsta kända inventariet från Tynnelsö av år 1443 har utgivits av J. H. Schröder, Uppsala 1839, med latinsk kommentar, översatt hos Eneroth. Dessutom har i Kammararkivet genomgåts gårdsräkenskaperna för åren 1550, 1553, 1556, 1573 samt 1581—1619. I den sistnämnda serien finnas luckor, så att enskilda år saknas. I Slottsarkivet har påträffats inventarier för åren 1699 och 1708 och i Kungl. Biblioteket uppmättningsritningar

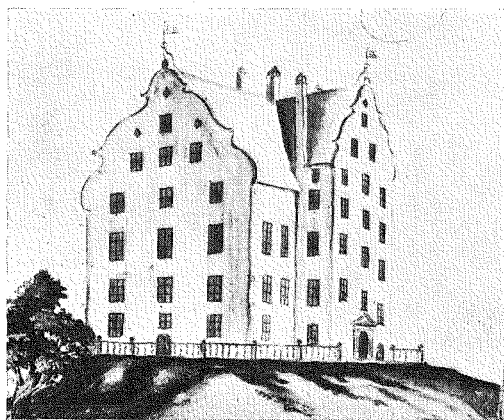

FIG. 2. TYNNELÖ, 1680-TALET. EFTER TECKNING PÅ HANS RANIES SITUATIONSPLAN.

utförda år 1687 av Hans Ranie⁴ för Änkedrottning Hedvig Eleonoras räkning. Hans Ranie har i sin serie ritningar en situationsplan, som visar husets närmaste omgivningar på 1680-talet, fig. 3.

I byggnadernas situering har ej så stora förändringar skett sedan denna tid. Ännu kan man urskilja den forna utsträckningen av borggården omkring stenhuset. Denna borggård var enligt Ranies ritning omgiven med staket, fig. 2. Söderut ligger som i våra dagar trädgården. Norr om borggården ligger »Mangården», som starkt sluttar nedåt sjön. På planen står anmärkt: Mangården lutar småningom ut till sjön, så att han vid A är 2 alnar, vid B 10,5 alnar lägre än själva borggården. Även mangården har tydligen förut varit hägnad. På norra sidan och en del av

⁴ Hans Ranie var enligt Joh. Ax. Almqvist: »Bergskollegium och bergslagsstaterna», Stockholm 1909, student i Uppsala 1671, undermarkschneider 1678, geschwornen vid Salberget 1692, bergmästare där 1710, + 1718. Har utfört kartor över Stora Kopparbergs gruva 1684, se Sune Ambrosiani: Bergsmansyxor etc. i »Med hammare och flackla» II, Stockholm 1930, fig. 24.

västra sidan ha legat byggnader, av vilka två längor på planen betecknas som »Giästestugor».

En nu befintlig bostadsbyggnad å norra sidan torde utgöra en rest av dessa. Norr om mangården ligga drängstuga och drängbod, vedbod och spannmålsbodar. Även här finnes i våra dagar byggnader för likartat ändamål.⁵

Bryggan ligger på samma plats som i våra dagar. Bredvid denna finnes en hamn för båtar och jakter och ett i sjön utbyggt hus, rymmande bryggghus och bagarstuga, vilket hus dock numera är försvunnet. Söder om bryggan ligger uppe vid stranden åter en bagarstuga och ännu längre i söder badstuga, mälthus, kölna och pörte. Omkring det fasta stenhuset återfinna vi således här alla för ett dåtida stort hushåll behöfliga byggnader, vilka samtliga varit utförda i trä.⁶

I nuvarande skick bygger den gamla stenbyggnaden upp sin huvudmassa över en i det närmaste kvadratisk grundplan. Till denna fogas, i norr en tillbyggnad innehållande trappa, i väster en tillbyggnad med rum i förbindelse med plankvadratens utrymmen. Inräknas vindsvåningen innehålla mittkvadraten och tillbyggnaderna 5 våningar. Taket är relativt flackt och krönes med en lanternin-uppbyggnad innehållande ett större rum med utomordentlig utsikt över omgivningen.

⁵ Denna undersökning har dock ej utsträckt till att avgöra i vad mån dessa bygga på äldre grunder eller annars utgöra ombyggnader av de hus som finnas å Ranies plan.

⁶ Detta kan konstateras på en å Nya Tynnelsö nyligen (1922) funnen oljemålning utförd några årtionden senare än Ranies ritningar. Denna målning visar utom stenhuset en samling rödmålade gårdsbyggnader av trä.

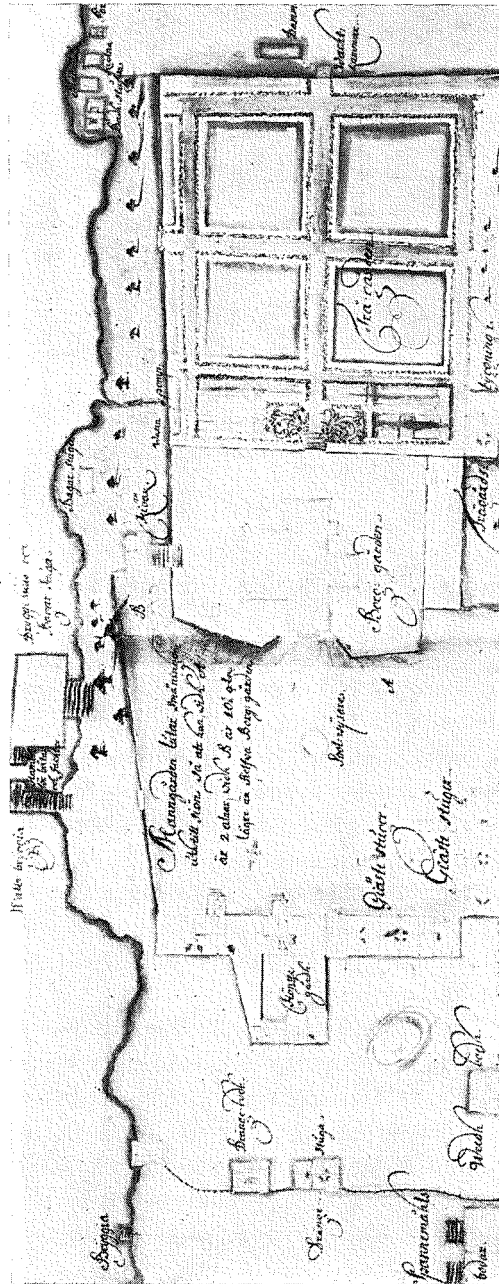

FIG. 3. TYNNELSÖ. SITUATIONSPLAN, 1680-TALET. AV HANS RANIE.

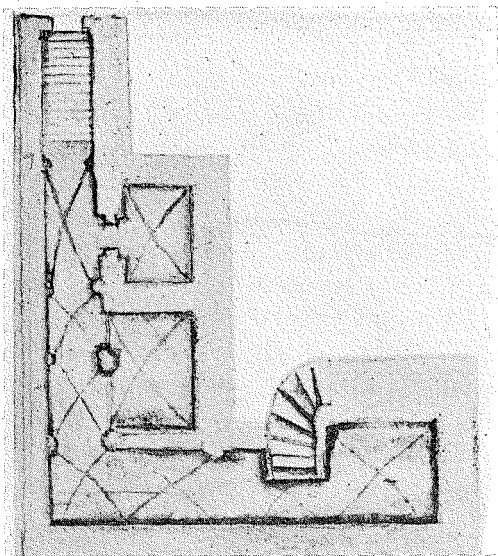
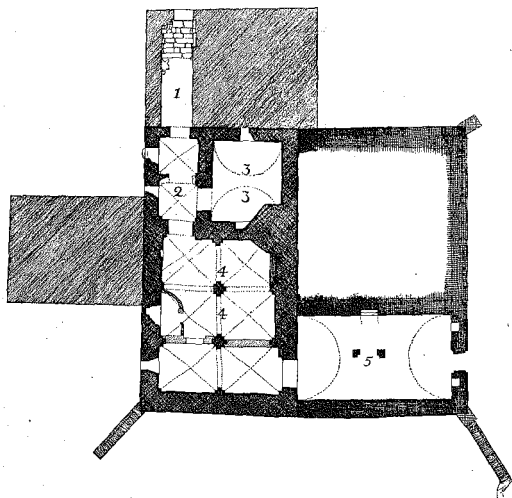

FIG. 4, 5. TYNNELSÖ. KÄLLARVÅNINGEN (I); FIG. 4 UPPMÄTT AV FÖRF. 1925, FIG. 5 AV HANS RANIE 1687.

Tidigare har å södra fasaden funnits en likartad tillbyggnad som de nuvarande mot väster och norr.

Dessa tillbyggnader benämnas i gårdsräkenskaperna norra resp. västra och södra »tornet». Ranies ritningar visa att på västra fasaden dessutom funnits en mindre rektangulär utbyggnad, fig. 12. Vad den använts till vet man icke, men den ser ut att tidigare ha varit vad räkenskaperna kalla ett »prewett».⁷

I och för orientering vid den följande beskrivningen ha de olika våningarna markerats med en romersk siffra: I betecknar källarvåningen, fig. 4, 5; II bottenvåningen, fig. 6, 7; III våningen 1 trappa upp, fig. 8, 9 och IV våningen 2 trappor upp, fig. 10. Inom de olika våningarna

⁷ Ungefär vid samma tid som Ranies ritningar gjordes hade i varje fall Änkedrottningen en synnerligen magnifik nattstol placerad å andra våningen av denna utbyggnad, (enligt inventarierna).

ha utrymmena försetts med en siffra, den lägsta betecknar det nordligaste rummet i varje våning.

Vid uppmätningen år 1925 gjordes en noggrann granskning av de murar, som ingå i det fasta huset. Putsen var på åtskilliga ställen bortfallen och tillät i ganska stor utsträckning ett studium av murarnas tegelformat och murningssätt. En ytterligare nedknackning av vissa delar av putsen skulle säkerligen ha givit flera upplysningar, men en sådan åtgärd ansåg förf. ligga utanför sitt uppdrag.

På de murpartier som då funnos blottade kunde dock iakttagas att man vid husets uppförande använt i huvudsak fyra tegelformat och ett för varje format karakteristiskt murningssätt.⁸

Med ledning av dessas fördelning inom

⁸ I detta sammanhang bortses från de tegelformat som i senare tid påtagligen endast använts till lagningar.

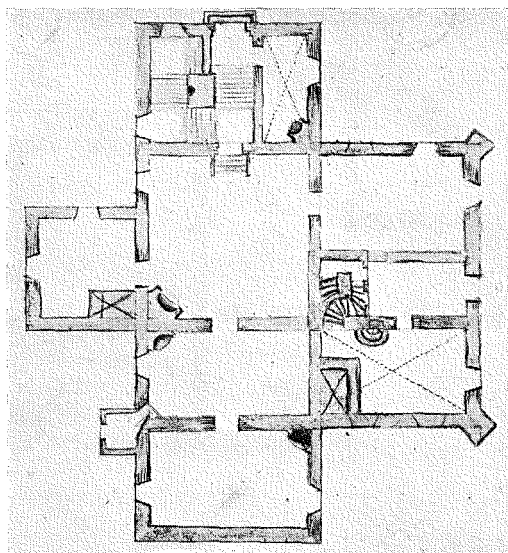
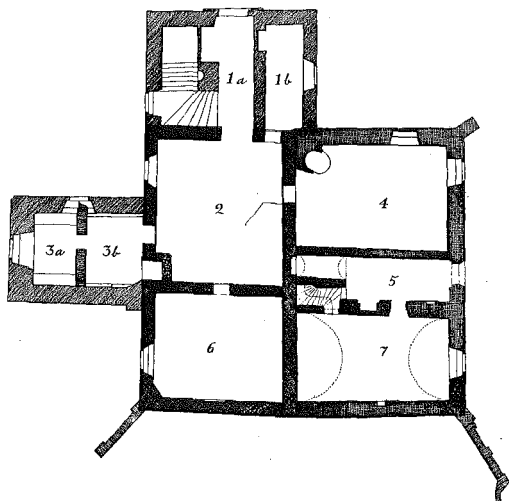

FIG. 6, 7. TYNNELÖ. PLAN AV BOTTENVÅNINGEN (II); FIG. 6 UPPMÄTT AV FÖRF. 1925, FIG. 7 AV HANS RANIE 1687.

byggnaden kunde man snart konstatera att varje format representerade en bestämd byggnadsperiod. 1) ett tidigt medeltida stenhus, 2) dettas tillbyggnad under 1300-talets senare del, 3) olika ombyggnader under den följande tiden fram till 1580-talet samt 4) på- och tillbyggnaderna under Vasatiden.

DET FÖRSTA MEDELTIDSHUSET.

Det första medeltidshuset har uppförts av tegel i munkförband. Teglet är väl arbetat och dess format $28 \times 10 \times 13$ à 14 cm., och fogarna äro noggrant strukna. Murningen av väggen är över allt synnerligen samvetsgrant utförd, fig. 18.

Till denna period höra de rum i källarvåningen, som å fig. 6, 7, markerats med 2, 3 och 4. Den gamla byggnaden har således haft en rektangulär plan, 17 meter lång och 9 meter bred, fig. 16.

Murarna i rum nr 3, som delvis äro utförda av natursten och en extra valvstråle i nr 4 närmast gången rummets befintliga valv, antydande en senare anslutning av valven i rum nr 4 till gångens valvsystem, kunna möjligen ange ett ännu tidigare hus av vilket nu endast rummen 2 och 3 återstå. Några murskarvar eller andra märken i murarna till stöd för ett sådant antagande kunna dock ej nu anträffas, varför denna teori här endast i förbigående beröres.

Som av fig. 16 framgår har källaren i det första medeltidshuset varit delad i tre rum. I norra delen ett större, nr 3, som i senare tid täckts med ett, i stark kontrast mot de välmurade väggarna, synnerligen slarvigt murat tunnvalv. I norra väggen har funnits en ljusöppning, i den södra en nisch, synlig å fig. 19. I sydöstra hörnet finnes en igenmurad dörr-

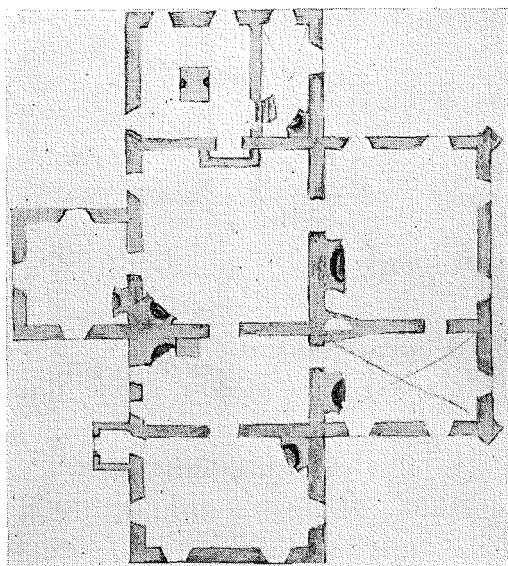
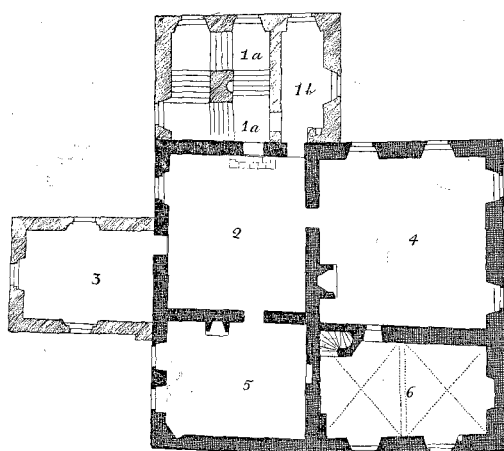

FIG. 8, 9. TYNNELSÖ. PLAN AV VÅNINGEN I TRAPPA UPP (II), FIG. 8 UPPMÄTT AV FÖRF. 1925, FIG. 9 AV HANS GRANIE 1687.

öppning med säkerhet ledande till en trappa i det utbuktande murpartiet. Denna trappa har tydligen en gång utgjort den enda förbindelseleden mellan källar- och bottenvåningen. Rum 2 är en av två kryssvalv täckt gång, som i västra väggen haft två ljusöppningar. Den nuvarande dörröppningen i norra väggen till trappflygeln är upptagen i samband med denna renässanstillbyggnads utförande och någon dörr på denna plats har säkerligen icke tidigare funnits. Det anses också att medeltidens fasta hus i allmänhet ej haft några direkta utgångsdörrar från källaren.

Södra hälften av källaren upptages av ett stort rum täckt med sex »toppiga» kryssvalv. De uppbares av två enkelt sprängade pelare i mitten och pilastrar utmed väggarna. I västra väggen har detta rum haft två ljusöppningar, se pla-

nen fig. 16. Dörren från rum 5 till rum 4 har upptagits i samband med den senare gotiska tillbyggnaden till det gamla stenhuset. Sedan huset byggdes har marken utanför källarvåningen höjt sig, så att numera liksom år 1687, se fig. 2, 11, 12, denna vånings ljusöppningar äro utifrån förtäckta. På insidan ha de blivit igenmurade med tegel i formatet 23 å 25×6,5×14 cm.⁹

En undersökning av väggarna högre upp visade, att tegelmur av samma beskaffenhet som i källarens väggar fanns kvar ända upp i nuvarande våningen 1 trappa upp (III) till strax ovan denna vånings

⁹ Nästan samtliga de i källaren igenmurade partierna förete större eller mindre upprivningar. Enligt tradition på Tynnelsö skulle dessa ha gjorts av en djäkne — ovisst när — vilken hällit på att leta efter en likaledes enligt traditionen vid slottet befintlig underjordisk gång. Det sätt på vilket uppbrytningarna gjorts motsäger icke denna tradition.

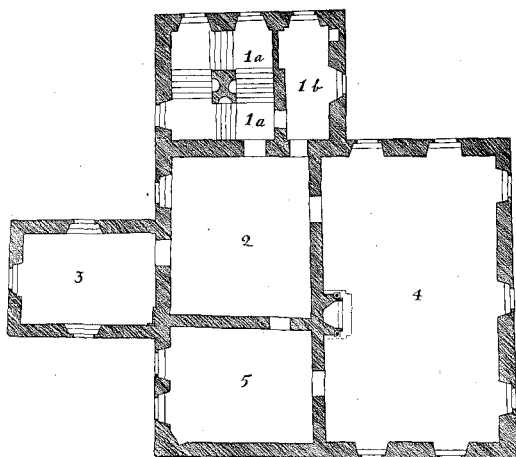

FIG. 10. TYNNELSO. PLAN AV VÅNINGEN 2 TRAPPOR UPP (IV); UPPMÅTT AV FÖRF. 1925.

golv. I detta murverk fanns det även spår efter tvenne bjälklag härstammande från det första medeltidshuset. Dessa hade bestått av grova (24×24 cm.) bjälkar; lagda på en tegelstens avstånd från varandra. Som upplag för bjälkarna hade tjänat i muren ännu kvarliggande plankor. Fig. 20 visar en detalj från en vägg i rum nr 6 i nuvarande bottenvåningen (II) med hål efter bjälkändarna samt den underliggande plankan. Av detta första hus finnas sålunda yttermurar till tre våningars höjd ännu i behåll. Sannolikt har dettas byggnadskropp vad långsidorna beträffar ej varit högre, dock torde man kunna förutsätta att det haft gavelrösten på kortsidorna. Inom detta första hus har vid undersökningen ej kunnat konstateras någon rumsfördelning i de båda övre våningarna.

Husets tidigare dörr- och fönsteröppningar äro nu igenmurade eller ersatta med de stora renässansfönstren. Först genom ett ut- och invändigt borttagande

av putsen kan väl en gång de ursprungliga fönstrens läge och utseende fastställas. En schematisk sektion av detta första medeltidshus lämnas å fig. 17.

När kan denna första byggnad ha uppförts? Några skriftliga urkunder med uppgifter om husbyggnaden finnas icke, vår enda urkund är det rätt svårfattliga språk, som byggnadens egna murar tala.

I litteraturen¹⁰ har på grund av underhandsupplysningar rörande min Tynnelsömätning en sammanställning gjorts mellan murverket i denna byggnad på Tynnelsö och murverket under en tidig period i Strängnäs domkyrka och författaren har dragit den slutsatsen, att samma hantverkare, som använts vid Strängnäs domkyrka under årtiondena före år 1200 även uppfört biskopens fasta hus på Tynnelsö.

Är denna datering tillnärmelsevis riktig, ha vi endast att konstatera, att vi i den första medeltidsbyggnaden på Tynnelsö äga mycket omfattande rester i behåll av ett profant boningshus, av så hög ålder, att något lika gammalt icke torde finnas kvar inom landet.

DET ANDRA MEDELTIDSHUSET.

I litteraturen anföres en uppgift, att biskop Thord († 1401) av Konung Albrekt erhöll rätt till alla kronodagsverken i stiftet, och det har därför ansetts att denna biskop här låtit uppföra det första huset av sten. Något stöd för att kronodagsverkena använts på Tynnelsö finnes ej i urkunderna, men byggnaden själv synes ange, att antagandet i viss

¹⁰ Sune Ambrosiani: Tegelbyggnader i Norden, I, Byggnader från romansk tid sid. 44. Sveriges Tegelindustriförening, Stockholm 1926.

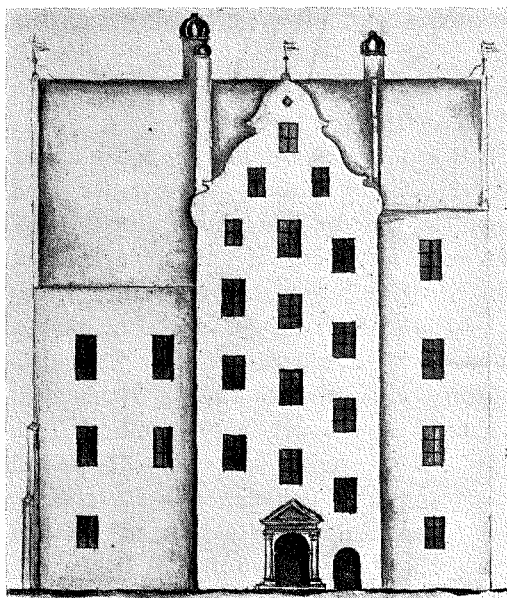

FIG. 11. TYNNELSÖ. NORRA FASADEN. UPPMÅTT AV HANS RANIE 1687.

mån innebär en sanning. Det är dock ingen nybyggnad, som biskop Thord utförde, utan istället en rätt betydande tillbyggnad.

Granska vi nämligen närmare de murar, som omgiva rum nr 5 i källarvåningen (I) och rum nr 7 i bottenvåningen (II) ovanför, finna vi först, att tunnvalven i båda dessa rum äro av betydligt yngre datum än själva murarna. Lagningar under valvanfangen tala i första hand därför. Men ännu kraftigare bevis finnas. Dels igenmurar tunnvalvet i källarrummet fullständigt nedgången för den trappa som lett upp till rum nr 5 i bottenvåningen (II), och av vilken ännu två steg finnas kvar högt uppe på väggen i källarrummet (5). En rest av trappans omslutningsmurar utgöra två tegelpelare i samma rum. Dels finnes å muren mellan

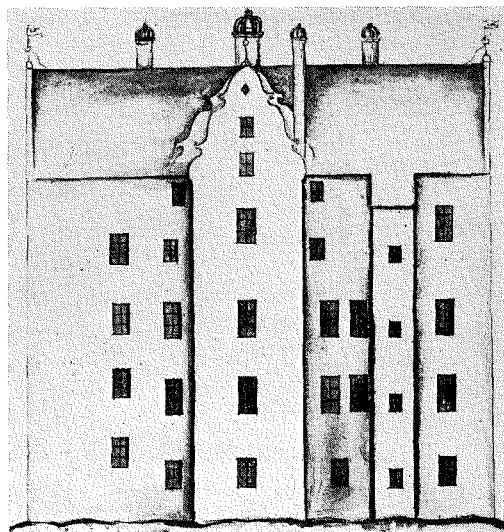

FIG. 12. TYNNELSÖ. VÄSTRA FASADEN. UPPMÅTT AV HANS RANIE 1687.

rummen 5 och 7 i bottenvåningen (II) över nedgångsöppningen till ovannämnda trappa en fönsteröppning som nu igensättes av tunnvalvet i rum nr 7. Karakteristiskt för denna fönsteröppning är att smygen mot rum nr 5 är rundad och utförd i formtegel.

Tegelformatet å ytterväggarna till rum nr 5 i källaren och rum nr 7 i bottenvåningen är $30 \times 9 \times 14$ cm. sålunda med betonat större längd och mindre tjocklek än i första medeltidshuset och murningen har skett i munkförband, dock icke med den omsorgsfullhet, som karakteriserar första huset.

Frånsett den redan omtalade fönsteröppningen över nedgången till källartrappan finnes ännu en igenmurad fönsteröppning i muren mellan rum nr 5 och 7 i bottenvåningen (II). Väggens tjocklek talar också för att den en gång varit yttervägg.

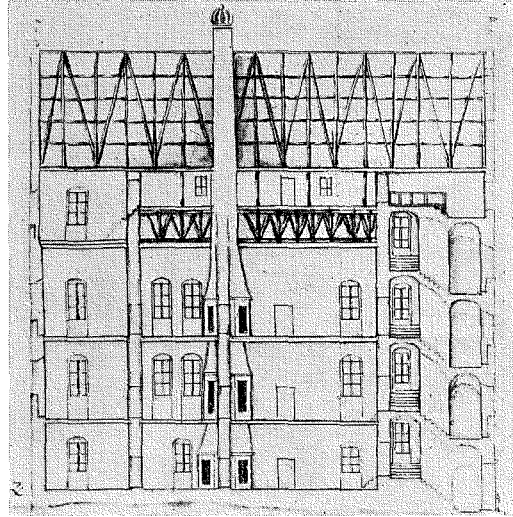
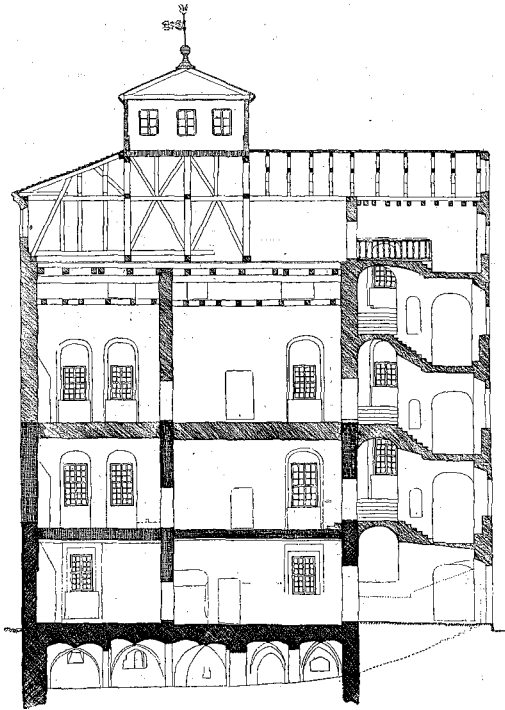

FIG. 13, 14. TYNNELSO. SEKTION NORR—SÖDER; FIG. 13 UPPMÅTT AV PÖRF. 1925, FIG. 14 AV HANS RANIE 1687.

Dessa antydningar ge oss konturerna av ett hus med den planform i bottenvåningen, som fig. 21, visar.

Trappan från rummet 7: II som för upp till rum 6 i våningen en trappa upp (III) är sannolikt delvis av senare datum än de ovannämnda ytterväggarna.

Den Thordska tillbyggnaden kan sålunda karakteriseras som en flygeltillbyggnad å östra sidan av det första medeltids-huset.¹¹ För att den ovannämnda källar-nedgången verkligen skall kunna begagnas fordras dock att bjälklagen ligga på samma höjd som i detta första hus. Ehuru

¹¹ Något förband i murarna mellan tillbyggnaden och första huset har icke åstadkommits, utan tillbyggnadens murar ha förts stumt emot, och en genomgående fog kan här iakttagas.

inga märken efter bjälklagen nu kunna upptäckas, då de skulle ha legat ungefär i valvanfangen, torde med ganska stor bestämdhet kunna antagas att de varit träbjälklag i likhet med första husets.

Den utanför rummet 7: II belägna gången rum 5: II har sannolikt varit en relativt öppen svalde med en svalgång ovanför. Det torde, med den planform huset hade omkring 1584, ej kunna vara något annat än denna gång som avses med anteckningen i räkenskaperna: »Ithem haffwer Pär Klockare utij Strengenäs bekomit (i och) för sitt arbett 8 st. Bläck, 20 st. Stolpar hwilka fastes under utij gongen utij Stoore Bygningen.»

Den nu beskrivna flygeltillbyggnaden har tydligen haft samma höjd som det

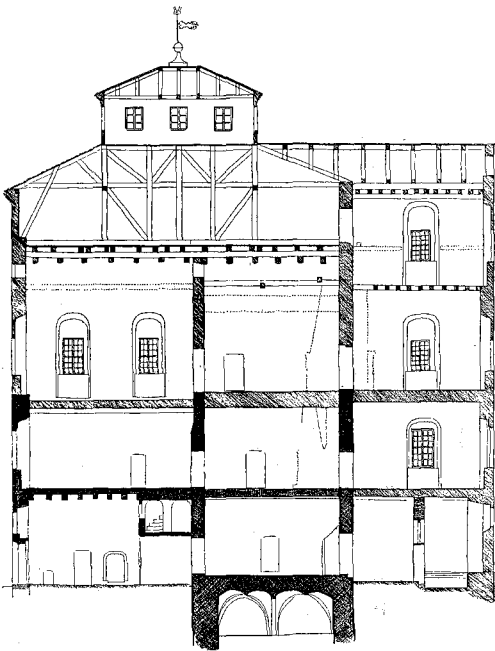

FIG. 15. TYNNELSÖ. SEKTION ÖSTER—VÄSTER, UPPMÅTT AV FÖRF. 1925.

första medeltidshuset och torde ha åtföljts av andra ändringsarbeten även inom detta. Det är sålunda ej otänkbart att valvslagningen över källaren, rum 2 och 4, utförts vid denna tid.

PA- OCH TILLBYGGNADER UNDER SENARE MEDELÅLD FRAM TILL 1580-TALET.

Huset i den form vi nu senast känna det blev dock säkerligen icke länge bestående. De katolska biskoparna hade goda inkomster, de hade goda förbindelser med kontinentens kulturliv och det var därför naturligt att de efter råd och lägenhet sökte följa med sin tid. Tynnelsö hus bär också spår av att undan för undan ha underkastats förbättringar och tillbyggnader. Dessa ändringar ha ofta varit så intimt förknippade med varandra

att de olika byggnadsperioderna icke äro lätta att särskilja.

Litteraturen anger dock, att den, som i nästa instans underkastar Tynnelsöhuset en mera genomgripande ombyggnad, varit den mäktige Strängnäs biskopen Cordt Rogge (1479—1501).

Putsen döljer tyvärr största delen av de murytor som skulle ge oss närmare upplysningar om denna periods omfattning. Synligt tegelformat är c:a $30 \times 8,5 \times 14$ cm., förbandet obestämbar.

Vissa fakta kunna dock konstateras. Sålunda har med säkerhet under denna tid träbjälklagen i andra medeltidshuset utbytts mot de ovannämnda tunnvalven, och det kryssvälvda rummet 6 i våningen 1 trappa upp (III) har påbyggt, fig. 22. Detta rum benämnes i litteraturen biskop Cordts kammare, men kallas i traditionen på Tynnelsö för kyrkan. Säkerligen har det från början varit avsett som gårdskapell. Att i en biskops residens skall finnas en kyrka eller ett kapell¹², är själfallet; det kan dock synas underligt att trappan nedifrån skall mynna ut i detta. Det kan dock ej bestämt konstateras om trappan är samtidig med kapellrummet; den kan möjligen vara senare.

Av ovannämnda orsaker kan man ej bestämt säga vad denna byggnadsperiod omfattade, om den förde till ett fullt kvadratisk hus i tvenne våningar ovan jord d. v. s. om den omfattade även en tillbyggnad till de tidigare medeltidshuset av rum 4 i bottenvåningen och utrymmet ovanför detta i nästa våning.

Det kan tänkas att den Roggeska perioden avslutats med valvslagningen inom

¹² Inventariet av år 1443 talar sålunda om ett »kapell».

de medeltida perioderna, och en i samband med denna företagen höjning av bjälklagen i första medeltidshuset.

Redan så tidigt som år 1573 före Vasatidens ombyggnad, som enligt det följande igångsattes 1584, arbeta nämligen åtskilliga murmästare vid gården.

Väggen mellan rummen II: 4 och II: 5 är sålunda med säkerhet utförd under denna tid. Den är lagd i kryssförband och har tegelformatet $32 \times 8,5 \times 14,5$ cm.

Hur det än må förhålla sig med omfattningen av den Roggeska byggnadsperioden, så framgår det dock ganska tydligt av gårdsräkenskaperna, att när Vasatidens stora ombyggnadsarbete sattes igång, fanns på platsen ett i det närmaste kvadratisk stenhus till 2 våningars höjd ovan jord.

Detta hus har förmodligen haft gavlar i öster och väster, om icke till och med huskvadratens samtliga yttersidor varit försedda med gavelrösten. I våningen 2 trappor upp (IV) rum 2, synes i västra väggen en nu igenmurad öppning, fig. 23, som sitter så till, att den knappast kan förklaras annorlunda än som en fönsteröppning i ena gavelröstet till detta hus.

Detta medeltidshus har dessutom tydligen haft tvenne torn, hur de nu ha kunnat se ut.¹³

Ur de numera förkomna räkenskaperna för år 1610 har Eichhorn nämligen antecknat en utgiftspost till »Michill tornebyggiare för han haffwer nedertagit 2 gamle förruttne torn aff Stennhuuset». Som vid denna tidpunkt byggnaden redan

¹³ Med benämningen torn behöva vi dock ej fatta några särskilt högt uppskjutande byggnadspartier. Gårdsräkenskaperna kalla nämligen vasatidens tillbyggnader av trappa i norr och utbyggnaden i väster för »torn».

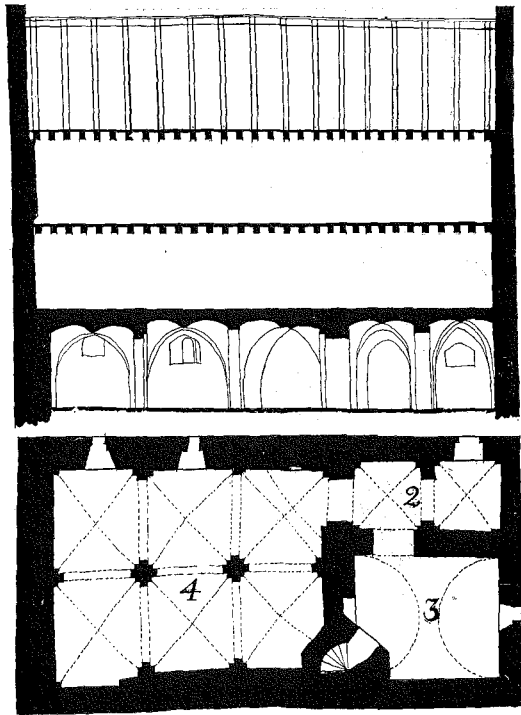

FIG. 16, 17. PLAN AV KÄLLARVÅNINGEN (I) I DET FÖRSTA MEDELTIDA Huset OCH (FIG. 17) REKONSTRUKTIONSFÖRSLAG TILL SEKTION AV DETSAMMA.

efter mångåriga arbeten (se nedan) förhöjts, kan här näppeligen vara fråga om torn på taket eller hörntorn, utan vi få väl närmast fatta dem som mindre utbyggnader i likhet med den mindre »prewett» utbyggnad å västra sidan, som visas å Ranies ritningar.

VASATIDENS OM- OCH TILLBYGGNADER.

Tynnelsö hör ända fram till Gustav Vasas befrielsekrig under Strängnäsbi-skoparna. Innehäft av Gustav Vasa såsom tyghus under Stockholms belägring, återgår det till kyrkan, för att 1527 genom Västerås recess bli förklarad som kronogods.

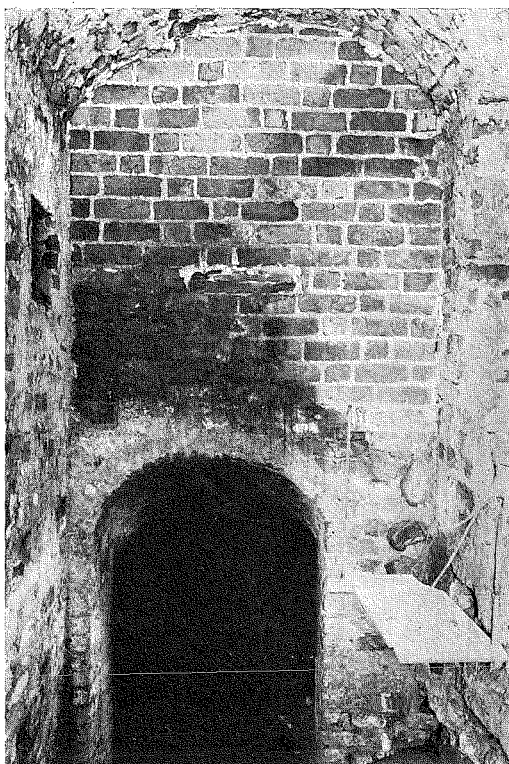

FIG. 18. TEGELMUR FRÅN DET FÖRSTA MEDELTIDA Huset. UR AMBROSIANI: TEGELBYGGNADER I.

Gustav Vasa vistades ofta med sitt hov på Tynnelsö och här avled 1551 hans gemål Margareta Lejonhufvud.

Efter 1560 innehades Tynnelsö först av änkedrottning Katarina Stenbock, men tillföll snart Hertig Karl, i vilken vi ha att se initiativtagaren till Vasatidens ombyggnad.

Om han till en början kunnat bebo det gamla stenhuset är osäkert. Möjligen har det varit så förfallet, innan han igångsatte reparations- och nybyggnaderna, att det ej kunde bebos. På situationsplanen, fig. 3, anges emellertid ett par hus under namnet »gäststugor» och dessa eller de-

ras föregångare ha säkert kunnat mottaga hertigen och hans hov, när han under byggnadstiden besökte Tynnelsö för att bese och kontrollera arbetena.

År 1584 togo de om- och tillbyggnadsarbeten sin början, som gävo slottet renässanskaraktär. Dessförinnan ha dock åtskilliga förberedande åtgärder vidtagits. Redan år 1581 uppbäres sålunda skattestockar av de kringboende fogdarna och kalk brännes. En reparation på taket sker 1583, då 4 bönder enligt »min nådige herres befallning» få ersättning för »att de takede themn Stooore Bygningh utann och innan». Ledare för dessa tidiga smärre arbeten var Hans byggmästare.

De planmässiga nybyggnadsarbetena börja dock först år 1584.

Till en början nedbrötos vissa partier av det gamla stenhusetets högsta delar. Detta framgår av räkenskaperna, men till vilken omfattning det skett, kan ej nu fastställas. Att man skulle ha brutit ned yttermurarna till en då befintlig tredje våning, förefaller osannolikt; troligare är, att det gamla huset haft höga gavlar utförda på sådant sätt, att de ej kunnat användas för på- och tillbyggnad, utan måst rivas.

En intressant iakttagelse kan göras å husets sydöstra hörn. Renässansens krav på fullständigt räta vinklar har fyllts på så vis, att man utfört ett par kragningar på muren över det snedvinkliga medeltidshuset och därigenom fått en rätvinklig plan för påbyggnaden.

Det första byggnadsåret revs som ovan nämnts en del av det gamla huset, restes ställningar och börjades murning. Till detta åtgick det under året 2774 dagsverken. Under följande år påbyggdes den

nuvarande våningen två trappor upp (IV) och vinden, norra tornet med vindeltrappan, fig. 1, 2, 11, de båda utbyggnaderna på västra fasaden, fig. 12, och utbyggnaden på södra sidan.

Tegelformatet åtminstone å norra tornets yttersida är $29 \times 7,5 \times 14$ cm. Här och var synes dock enstaka tegel från medeltidsbyggnaden ha använts.

Redan i början av 1580-talet förbättras den fasta inredningen i slottet. Fort går det naturligtvis icke. Tomas snickare, på Aspön, utför flera dörrar och i honom ha vi med säkerhet att se mästaren till dörrarna med arkitektoniska motiv, av vilka en sitter kvar i slottet och en finnes i Nordiska Museet, dit den kommit via Statens Historiska Museum. Även de flesta av de inlagda dörrarna torde vara av hans hand. Samme Tomas snickare gör enligt räkenskaperna 1583 bänkar runt omkring i Kungsmaket, III: 2, och i min nådige herres sängkammare, III: 5, vilka också förses med 4 st. nya dörrar. I »kyrkan», III: 6,¹⁴ gjorde han samma år tre stolar till gårdens behov. Samtidigt utförde Bernt Snickare en port till borggården med en lucka (dörr) och 16 famnar bänkar i Stora borgstugan, II: 2, som gingo runt alla väggarna i densamma.

Huru arbetet under hertig Carls tid fortskridit, skola vi belysa med några ut-

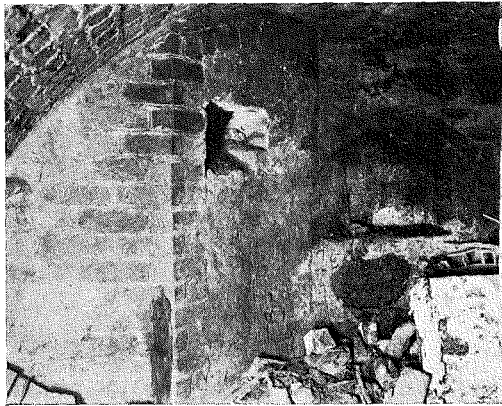

FIG. 19. IGENMURAD TRAPPA I KÄLLAREN (I), RUM 3.

drag ur räkenskaperna med tillfogade upplysningar.

När arbetet sattes i gång (1584) var tydligen Mathias ther Horst arbetsledare och i övrigt arbetade Bertil och Märten murmästare, snickare, timmermän och glasmästare.

Det är tydligt, att man murat på två rum, i räkenskaperna kallade »the både förmålade salarna», ovanför »Kungs Mackett» och M. N. H. Senge Cammar». Eichhorn anser, att benämningen »the både förmålade salarna» avser tvenne rum i medeltidsslottet, men så kan ej vara fallet.

Det måste även vara dessa båda salar som Hans målare i Strängnäs målade samma år. Han målade nämligen bl. a. »en stughu för 10 daler och en för 12 daler.

Tomas Snickare utförde också samtidigt: Dör een med karm för then förmålade salenn» och »Änn dör utij andre salenn».

År 1585 fortsatte arbetet på muren. Byggmästare var fortfarande Mathias

¹⁴ Kyrkan eller kapellet, som fanns under de katolska biskoparnas tid, tyckes långt fram i Vasatiden använts som gudstjänstlokal för protestantisk gudstjänst. Registret över intagna måltider från Vasatiden omtalar omväxlande en slottskyrkoherde, slottskaplan eller slottsbyggningskaplan. Först i och med den 1584 börjande stora ombyggnaden upphör kapellet att användas. I inventarierna från slutet av 1600-talet användes rummet som änkedrottningens lilla kök. — Slottsköket har aldrig funnits inom stenhuset utan i en särskild byggnad.

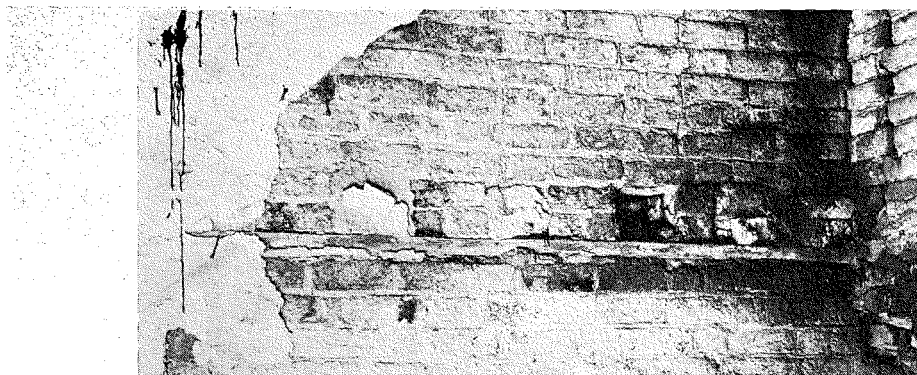

FIG. 20. TYNNELSÖ. SPÅR EFTER BJÄLKLAG I DET FÖRSTA MEDELTIDA HUSET. FÖRF. FOT.

ther Horst. Som murmästare nämnas Märten v. Salfelt, Larens v. Statin samt Hans och Göran. Murningen gällde nu stora salen. Mats målare målade densamma år 1586. Åren 1587—1593 förekom intet murningsarbete på huset.

År 1593 började däremot takresningen. En del timmermän arbetade med denna under ledning av Jacop Remertz eller Renner tornbyggiare.

År 1594 började murningen åter.

År 1596 uppmurades gavlarna och det södra tornet. Gavlarnas mästare voro Anders Nilsson och Boo Kastensson murmästare.

Västra tornet omtalas visserligen vara uppsatt detta år, men detta kan omöjligt gälla själva västra tornet, då intet tegel förut redovisats för murningen till ett sådant, utan måste uppgiften gälla den takkupa med gavelröste, som man kan se innanför tornet å 1687-ritningarna, fig. 12.

Det är därför antagligt, att den stora mängd tegelsten, 34880 stenar, som 1600 åtgått till murningen, ej (såsom Eichhorn

anser) använts endast till murning av spisar utan att även västra tornet uppförts med dessa.

Det måste ha varit detta torn, som avsetts med uppgiften år 1619: »Ähr komit till att Täckia dett ehne Tornet uppå huuset.» Norra tornet täcktes nämligen år 1599 och det södra år 1597 enligt tydlig uppgift. Södra tornet uppfördes 1596, och var samma år färdigt att täcka. Taket över fyrkanten började täckas med »holtegel», vartill utgick 13000 st. Huset har tydligen aldrig haft det koppartak, som Upmark uppger, att grevinnan Woinarowska (se nedan) i mitten på 1700-talet skulle ha berövat det.

År 1597 uppförde Anders och Boo murmästare 3 våningar av norra tornet. Södra tornet bräddbeslås.

Staffan kopparslagare arbetade år 1600 en vecka med två drängar. Utförde förmodligen de år 1598 omtalade »flågestenngerna» till tornen.

År 1601 förekom intet murningsarbete och år 1602 började man arbeta på inredningen.

Mäster Hans Kantenitz började sitt arbete med »panellan på huset». Han arbetade förmodligen till år 1604, då han utfärdat ett av Eichhorn återgivet kvitto. Det är säkerligen endast taken i husets nybyggda delar, som Kantenitz utfört, då de bevarade av dessa tak genomgående ha en mittfigur, kring vilken de övriga fyllningarna gruppera sig. De kvarsittande taken i medeltidshuset äro däremot enkla ruttak. Till år 1609 synes inredningsarbeten av alla slag pågå mycket ivrigt, men åren närmast efter tyckes arbetet ha avstannat.

År 1616 slutar Eichhorn sin granskning av räkenskaperna och tyckes han anse, att huset detta år var färdigt. Eichhorns uppgifter och kanske även Svecia-sticket har föranlett Upmark att anse, att Tynnelsö haft oputsade tegelmurar. Så har dock ej varit fallet beträffande renässansslottet, men däremot är det riktigt beträffande åtminstone det första medeltidshuset. År 1618 talas nämligen om kalk och tegel som »ähr kommit till att Rappa och hvitljima huset samt till att mura och förbygga uppå huset». Femton murmästare utförde denna rappning.

John Murmester inlade år 1619 »trap-pewende oppå huuset». Det var tydligen trappan i norra tornet som då fullbordades.

I huvudsak torde man kunde säga, att huset stått färdigt år 1619, som också är det sista år, från vilket räkenskaper finnas kvar.

Hertig Karl skänkte slottet såsom morgongåva i tur och ordning åt sina båda gemåler. År 1605 lämnades det åt Hertig Karl Filip, och vid Karl den IX:s död tillföll det Kristina.

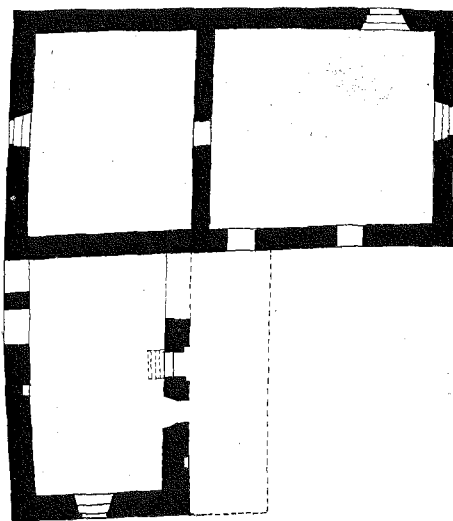

FIG. 21. TYNNELSO. PLAN AV BOTTENVÅNINGEN (II) I DET ANDRA MEDELTIDA HUSET, MED I VÄGGARNA SYNLIGA DÖRR- OCH FÖNSTERÖPPNINGAR UPPTAGNA.

År 1628 gavs det åt drottning Maria Eleonora, vilken redan 1636 skänkte det till Hertig Karl Filips dotter med Elisabet Ribbing, Elisabet Gyldenhielm, gift 1:a gången med Axel Turesson Natt och Dag och 2:a gången med friherre Marschalk. Under den senares tid ha en del nytillsatser gjorts å slottet. Dessa ha dock ej varit så omfattande. De mest betydande ha varit insättandet av de rikt skulpterade spisomfattningarna i »herresalen» och i »stora salen».

År 1681 förklarar som kronogods uppläts Tynnelsö på arrende åt de gamla ägarne. Efter friherre Marschalks död 1685 gick godset till riksänkedrottningen Hedvig Eleonora och innehades av henne till hennes död 1715. Hon lät, som ovan omtalats, Hans Ranie göra de här reproducerade ritningarna från år 1687.

Från hennes regeringstid på Tynnelsö härstamma även de bevarade inventarier-

FIG. 22. TYNNELSÖ. VALV I KAPELLET, RUM 6 I III.

na av år 1699 och år 1708, som ge en rätt god bild av slottets inredning vid denna tid.

RUMMENS ANVÄNDNING PÅ HEDVIG ELEONORAS TID.

Med tillhjälp av uppgifter om antal å fönstergardiner har det varit möjligt att med full säkerhet lokalisera de benämningar, som förekomma i dessa inventarier.

En hastig rundvandring genom slottet år 1700 för oss först in i bottenvåningen (II), som med alla sina utrymmen benämnes fataburen. Här rymmes stora förråd av linne, koppar, tenn etc.

Fortsätta vi trappan upp (III) komma vi först till den intill trappan liggan-

de »Trappcammaren», rum 1 b, beklädd med randiga tapeter, möblerad med 1 Lijtet bord, en gammal Ståndsäng samt på väggen ett gammalt shilleri.

Förmaket, III: 2, intill denna rymmer 2 st. bord av furu, 2 st. bänkar och 2 st. stolar med gammalt blått kläde.

»Book Cammaren», III: 3, i västra tornet har »tantür utgamble Tappeter kring Cammaren!» 2 st. bord, 4 st. skåp, 2 st. glober, 1 gammal blå Klädesskärm, 1 natstol med kopparkiettelt uti med blått kläde beklädd.

»Stoora Sahlen» på andra sidan förmaket, III: 4, är beklädd med muchfärgat Silfwerläder kring om undantagandes spysen som är anstrucken.

Av möbler finnas 1 st. Bord medh trips bordtäckte gulth och blåt, 2 dussin muchfärgade klädesstolar, 1 st. skänkebord, 1 st. Eldskiffwa, 1 hvit Tafts himmel och för fönstren 4 st. gardiner.

Intill salen ligger förra slottskapellet, III: 6, som nu profanerats därefter, att det blivit »H. Maj:ts lilla Kiöck». Det innehåller ett skåp och ett litet bord.

Härintill ligger »matsalen», III: 5 med ett runt bord med blått kläde, ett annat bord och 20 st. blå klädestolar, dessutom en himmel av pärlofärgad Tubin och 2 st. fönstergardiner.

Intill matsalen ligger i det sedermera rivna södra tornet »H. Maj:ts Senge Camar», III: 7, klädd medh randiga Franska tapeter och innehållande bl. a. 2 bord, 1 stor spegel med svart ram, 1 coffert med pärlemoinlägg och en blå klädes skiärm.

Den lilla nu ävenledes rivna utbyggnaden i väster upptar »H. Maj:ts lilla Cabinet» som är rikt prytt med 9 st. taylor och möblerat med 1 bord, 2 st. gyllenduks-

stolar, en ståtlig natlåda klädd med blått samet och solst och gul spetsar kring, däruti en nattduk aff Listerga fint Plyss med rött lärft inunder fodra, sålst och gul franser runttom kring.

Denna våning utgör tydligen bostads-våningen.

Tredje våningen, IV, tycks ha varit ganska litet möblerad. Så nämnes ej ett enda föremål i Stora Salen, III: 4, Kam-maren, IV: 3, över Bokkammaren rym-mer däremot 12 st. konterfej.

I översta våningen eller vinden inrym-mes Rustkammaren och Cancelliet, tydli-gen omöblerade.

Tredje våningens sparsamma möblering tyder på, att taket är i olag och att man varit besvärad av takdropp.

Som förut nämnts innehades Tynnelsö av Änkedrottning Hedvig Eleonora till år 1715.

Efter denna tid utarrenderades gården åt enskilda under ett antal år, tills den år 1725 för en fordran överläts till polska grevinnan Woinarowska, vilken år 1748 sålde godset till grevarna Fredrik Wilhelm och Karl Edvard von Hessenstein. Av den äldre brodern såldes det sedan år 1779 till grosshandlaren och kommerserå-det Simon Bernhard Hebbe († 1803), vilken gjorde godset till fideikommiss för sin son Filip Bernhard Hebbe. Under dennes tid i början av 1800-talet, närmare bestämt åren 1826—27, ändrade huset ånyo utseende. Dess karaktär av kungl. lustslott försvann i och med de rika gav-larnas nedbrytande. Dessutom revs söd-ra tornet ned till grunden och huset för-sågs med nya vattentak och lister. Även

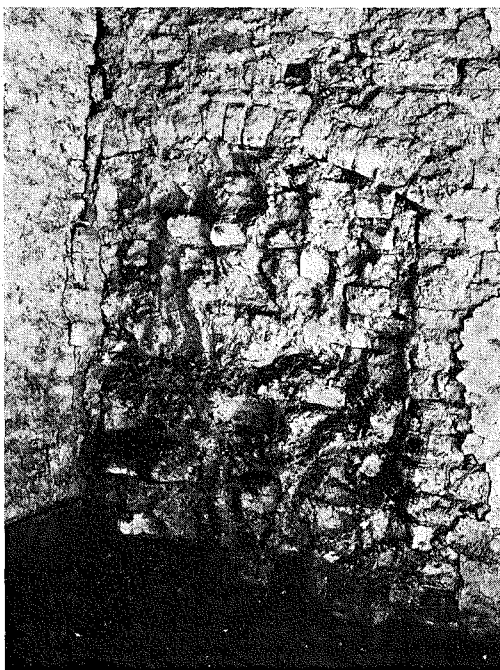

FIG. 23. TYNNELSÖ. FÖNSTERÖPPNING I GAVELRÖSTET I DET HUS, SOM FANNS FÖRE VASATIDENS OMBYGG-NADER. VÄSTRA VÄGGEN, RUM 2 I IV.

lanterninen på taket tillkom under des-sa år.

En tillämnad grundlig ombyggnad och restaurering år 1871 gick dock lyckligt-vis om intet på grund av för höga kostna-der och i stället byggdes då Nya Tynnelsö herrgård.

I våra dagar ligger Tynnelsö hus i det mest beklämmande förfall. Endast ge-nom frivilligt intresse hållas taket och fönstren i stånd för att hindra förstörel-sen genom vatten. En eldsvåda kan dock när som helst tillintetgöra detta utom-ordentligt intressanta byggnadsminnes-märke. Om icke mera betryggande åt-gärder för husets bestånd omedelbart kun-na vidtagas, borde dock en ytterligare un-

dersökning, förenad med grävningar omkring yttermurarna samt i dess källar- och bottenvåning nu utföras. Ett borttagande av putsen å de ytor där detta kan utföras utan förstöring av gammal målning, kan som ovan antytts säkerligen även ge nya, viktiga upplysningar till byggnadens historia.

Kunde denna, av en arkitekt skrivna — och därför från konsthistorisk synpunkt säkerligen något ensidiga — uppsats åstadkomma ett intresse för vidare undersökning å Tynnelsö hus vore ändå något vunnet.

Det är av stor vikt, att en omfattande undersökning sker så snart som möjligt.

NIKODEMUS TESSIN D. Ä. OCH SIMON DE LA VALLÉE.

AV

STEN KARLING.

Den allmänna uppfattningen av Nikodemus Tessin d. ä:s insats i svensk arkitekturhistoria grundar sig nästan uteslutande på hans verksamhet efter år 1653. På sommaren detta år hemkom han från sin tvååriga studieresa till Tyskland, Italien, Frankrike och Nederländerna. Det är de kraftiga intrycken av italiensk barock och palladianism, fransk renässans och holländsk klassicism, som därefter präglade Tessins talrika skapelser i våra städer och på vår landsbygd. Vid sin hemkomst var Tessin en man på 38 år. Vid en sådan ålder måste han ha haft en ur utvecklingssynpunkt intressant verksamhet bakom sig. Att söka klarlägga denna torde icke blott vara av betydelse för kännedomen om arkitektens egen historia. Det är att vänta, att ett studium härav också skall kasta ljus över den betydelsefulla strömkantring, som ägde rum vid mitten av 1600-talet, då germanismen gav plats åt romanismen. Det följande äsyftar att vara ett bidrag härtill.

Ännu icke 21 år gammal kom Tessin i svensk tjänst som »copio conducteur och ingeneur vid krigsstaten» år 1636.¹ En-

ligt uppgift i J. v. Sandrarts Teutsche Academie hade han dock för svag fysik för detta arbete och började istället ägna sig åt arkitektur. På våren år 1639 är ett pass utfärdat för honom att uträtta några ärenden i Norra Bergslagen. Följande år blir han i Axel Oxenstiernas tjänst antagen som ledare av byggnadsarbetet vid Fiholm och Tidö. Den 21 april 1640 är ett memorial daterat, gällande det, som ingenjören Nikodemus Tessin skulle uträtta vid dessa egendomar. Emedan Axel Oxenstierna ej kunde hemkomma, uppdrogs åt Tessin att avsticka platsen till byggningen vid Fiholm med alla därtill hörande »kommoditeter» och särdeles ihågkomma trädgården, vilken redan samma sommar skulle inhägnas. Grävning till grunden skulle börja, arbetet organiseras och murmästaren instrueras. Sedan arbetet vid Fiholm kommit i gång skulle Tessin begiva sig till Tidö på andra sidan Mälaren. Han skulle där se efter om någon faute hade blivit begången under Oxenstiernas bortvaro. Vore detta fallet skulle han korrigera denna.²

Tessinns uppgift var således att leda arbetet vid båda dessa platser. Av i riksarkivet bevarade brev dels till Oxen-

¹ Enligt hans egen uppgift. Jmfr. R. Josephson: Stadsbyggnadskonst i Sthlm o. s. v., Stockholm 1918, sid. 26.

² R. A. Axel Oxenstiernas koncept.

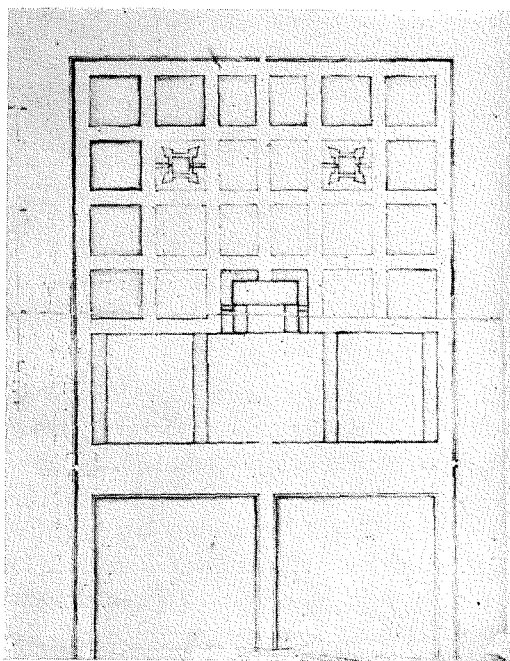

FIG. 1. FÖRSLAG TILL GENERALPLAN FÖR FİHOLM, SÖDERMANLAND, AV SIMON DE LA VALLÉE.

stierna från Tessin, dels till den förre från fogdarna Jönsson och Hogg kunna vi i detalj följa byggnadsarbetets fortgång vid Fiholm och Tidö. Av skrivelserna kan slutas att Tessin vid bägge platserna hade att följa ritningar uppgjorda av en annan arkitekt. För Fiholms vidkommande finnas dessa till största delen bevarade. De äro icke signerade, men de kunna med mycket stora skäl attribueras till Simon de la Vallée. Härför talar, utom ritningarnas karaktär, skalan, vars »alnar» är skrivet med den franske arkitektens från ett antal brev kända handstil och på samma sätt som vi se det på riddarhusritningarna.³

³ Dessa jämte några andra äldre ritningar förvaras på Börringekloster, där de befinna sig i

I själva verket var det högst naturligt att Oxenstierna hade vänt sig till Simon de la Vallée för erhållande av ritningar till sitt slott. På våren år 1637 hade denne inkommit till Sverige, kallad av Åke Tott. Han hade då arbetat fyra år vid prins Fredrik Henriks av Oranien hov, ett av de mest glänsande i Europa vid denna tid. Redan strax efter sin ankomst till Sverige vände sig De la Vallée till rikskansleren och förhörde sig om möjligheterna att bliva anställd i kronans tjänst.⁴ Troligen genom dennes förmedling utnämndes han också till kunglig majestäts arkitekt den 9 mars 1639.

De bevarade ritningarna komplettera på ett givande sätt vår kännedom om De la Vallées stil. Hittills ha de famösa riddarhusritningarna ensamma vittnat om hans arkitektkynne. Ritningarna som gälla Fiholm äro sex till antalet. Samtliga äro planer; fasadritningar saknas tyvärr. Ett par perspektivritningar till stall och ladugårdskomplex kunna troligen även hänföras till ifrågakvarande anläggning.

En generalplan visar anläggningens komposition med corps de logis, flyglar och trädgård (fig. 1). Slottet bestod av en rektangulär byggnadskropp med framspringande flyglar. En dubbelarmad fri-

greve C. Beck-Friis ägo. För att benäget ha ställt dessa jämte övrigt material rör. Fiholm till förf:s förfogande framföres härmed ett värdsamt tack. — Planerna till huvudbyggnaden — 3 st. — ha en gemensam skala i »Foot», vilket lätt kan förklaras av arkitektens vistelse i Holland. Ritningarnas utförande och papper överensstämmer med generalplanen. Vattenmärke: sköld med tre linjer uppifrån vänster nedåt höger, krönt av fransk lilja. Under skölden ett bomärke med bokstäverna WR ingående.

⁴ R. A. Brev till A. Oxenstierna från De la Vallée. Författat på tyska. Odat.

trappa, täckt av ett på fyra pelare vilande tak, ledde upp från borggården. Denna avstängdes genom en balustrad från den framför liggande förgården. Fyra långa flygelbyggnader lågo regelbundet placerade framför slottet, bildande en bred förgård och något smalare sidogårdar. Bakom huvudbyggnaden utbreddes sig trädgården inom en stor fyrkant. De inre kvarteren voro avsedda för blomster och kryddor, de yttre, omramande, för träd. Vi lägga märke till trädgårdsdammarna med sina små holmar utbildade som små kastell. Runt manbyggnaden löpte en terrass, genom vilken en svängd dubbeltrappa ledde ned i trädgården, fig. 2.

Den projekterade anläggningen väcker främst intresse genom sin i stort sedda och enhetligt genomförda planlösning. För första gången i svensk arkitekturhistoria finna vi en arkitektonisk komposition av denna art. Anläggningen är ett gott exempel på den regularitet, som tillhörde renässansens estetiska program. Kompositionen följer detta i sitt sidoordnande av ungefär likvärdiga storheter och sin brist på accentuering. Notabel är dock den fasta sammanhållningen. Ett visst barockt drag kan dessutom förmärkas i en ansats till mittaxel samt i den rumskänsla, som kommer till uttryck i trädgårdens anordning. Vi finna här beröringspunkter med de holländska anläggningar, vilka De la Vallée av allt att döma stiftat en intim bekantskap med under sin Haagsejour: Rijswijk, Honslaerdijk m. fl. Det är dock främst fransk anda, som präglar dessa anläggningar och det är detta arv, som De la Vallée i Fiholmsprojektet förvaltade.

Nyhet för Sverige är också manbygg-

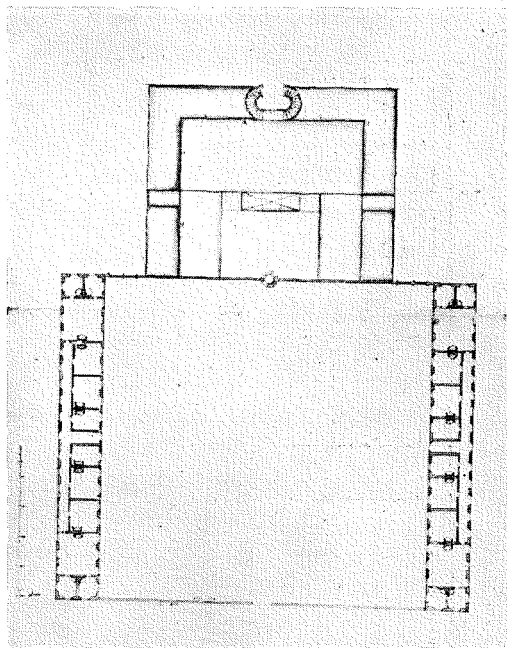

FIG. 2. FÖRSLAG TILL HUVUDBYGGNAD PÅ FIHOLM AV SIMON DE LA VALLÉE.

nadens utformning, fig. 3—5. Vi finna här en byggnad, som saknar alla de drag, som kännetecknat den traditionsbundna byggnadskonsten i vårt land med dess ursprung ur det befästa huset. I stället är det en villabyggnad, som genom sitt goda utrymme och sina ljusa rum sörjer för trevnad och bekvämlighet vid sidan av sina representativa egenskaper. Den sammansatta planformen är likaså en nyhet liksom de breda, bekväma trapporna. Fönstren sutto symmetriskt och skorstenarna gingo upp genom takåsen. Vi finna här alltså för första gången en modern husbyggnadskonst och i en typ, som blev föremål för stort intresse under de kommande decennierna.

De fristående flygelbyggnaderna voro icke mindre än 19 fönsteraxlar i längd

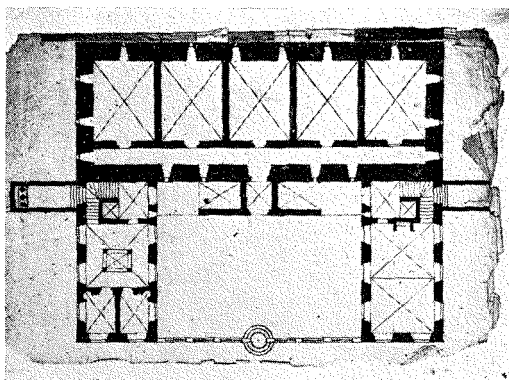

FIG. 3. KÄLLARVÅNINGEN.

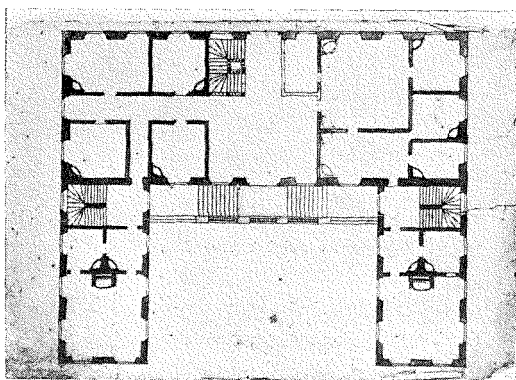

FIG. 4. BOTTENVÅNINGEN.

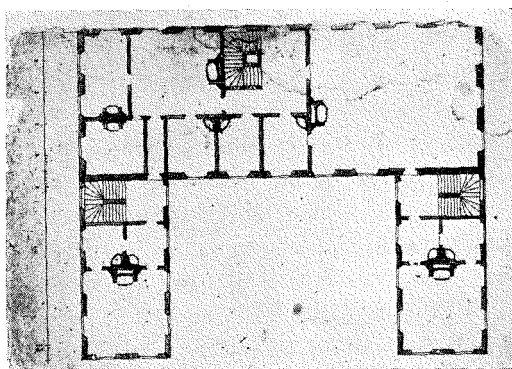

FIG. 5. VÅNINGEN 1 TR. UPP.

FIG. 3—5. FÖRSLAG TILL VÅNINGSPÄNEN I SLOTTET PÅ FIIHOLM AV SIMON DE LA VALLÉE.

och två i bredd enligt detta förslag. Stall och ladugårdsbyggnaderna lågo i öppna fyrkanter kring stora gårdar, fig. 6.

Utom detta nu behandlade projekt synes det hava funnits ett annat i någon större skala. Huvudbyggnaden, som torde ha haft samma plan, skulle enligt detta vara 72 i stället för 64 alnar bred och flyglarna skulle skjuta fram 30 istället för 28 alnar.⁵ Detta förslag upptog även större gårdsflyglar — härav är en planritning bevarad, som visar 20 fönsteraxlar i stället för 19, fig. 7.

Arbetet börjar med den norra flygeln på våren år 1640.⁶ Man synes redan på ett tidigt stadium hava gått in för att blott bygga två gårdsflyglar, följande, som vi skola se, med denna inskränkning De la Vallées senare och större förslag. Arbetet fortskrider så att byggnaden på sensommaren år 1641 blott väntar på de gavlar, vilka efter gjorda ritningar skulle huggas av den bekante mästare Heinrich Blume. Grunden börjar samtidigt läggas till den andra flygeln. Vid denna tid kommer Oxenstierna på inspektion och stannar under hösten på det närbelägna Tidö. Han finner husen för smala. Det, som redan var färdigt, kunde man ej göra något åt men det, som var påbörjat på den andra flygeln, skulle rivras ned, och grunden breddas med två alnar. Samtidigt förändrades skorstenarna på det första huset. Den ena flygeln blev alltså två alnar bredare än den andra.⁷

⁵ R. A. Brev fr. Tessin till A. Oxenstierna. 1. 5. 1642.

⁶ Brev fr. Hans Jönson till A. O. 1639 förråda omfattande förberedelser för byggnadsarbetet.

⁷ Den nuv. rumsfördelningen överensstämmer i det närmaste med De la Vallées större förslag. — Flyglarnas olika bredd har icke aktgivits i uppmättningsverket Svensk Arkitektur.

I ett brev den 1 maj 1642 frågar Tessin, efter vilken ritning det stora huset skall uppföras, den större eller den mindre. Han vill veta detta, innan grundgrävningen börjar. Av ett brev några dagar senare synes det, som om Tessin redan ordnat för arbetet enligt det större förslaget. Innan byggnadsarbetet vid gården stannar av, har Tessin utstakat raka vägar bl. a. en ledande rakt mot gården från Jäders kyrka. Han har också gjort vissa anstalter med stall- och ladugårds-husens placering. Vid denna tid upphör den upplysande korrespondensen rörande Fiholm. Hoggs brev, vilka vi fortfarande kunna studera, uppehålla sig förnämligast vid kyrkbygget vid Jäder, som synas upptaga det största intresset. Även här var Tessin verksam.

Att sluta av breven och handlingarna synes det, som om Tessin vid Fiholm fått rätta sig efter de givna desseinerna och kanslerens vilja. Eget initiativ till förändringar saknas likväl icke. Den 7 juli 1641 föreslår Tessin, att man skulle göra de två flyglarna en våning högre, vilket skulle kunna ske utan allt för stor kostnad, då man hade fönster och balkar från de andra husen d. v. s. de två flygelbyggnader, vilka icke skulle uppföras. Enligt Tessin skulle en sådan anordning »nicht übel stehien». Följande dag berättar han, att han besett de stora gavlarna till det färdiga huset. Han hade därvid funnit på ett bättre maner, än det som ritningen utvisat. Han meddelade sitt projekt i en avritning, varigenom Oxenstierna kunde se att de stora gavlarna på så sätt kommo att stämma väl överens med de små gavlarna och dörrarna. De skulle springa fram på kartuscher ur muren och

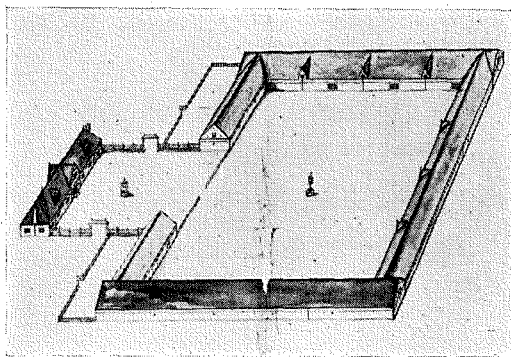

FIG. 6. FÖRSLAG TILL STALL- OCH LADUGÅRDSBYGGNADER PÅ FIHOLM AV SIMON DE LA VALLÉE.

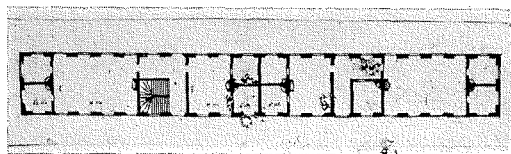

FIG. 7. FÖRSLAG TILL PLAN FÖR EN FLYGELBYGGNAD PÅ FIHOLM AV SIMON DE LA VALLÉE. STÖRRE FÖRSLAGET.

öververket skulle få en helt ny prägel. På dessa förslag svarar rikskansleren den 11 juli, att han är belåten med Tessins åtgärder, men »belangendes i förmenen det icke illa vara, att man förhöjde dessa husen till två våningar, så ändock jag intet ogillar detta edert förslag, icke desto mindre vill bliva vid den dessein, som gjord är. I vele fördenskull därefter att disponera och bero låta». På det hela taget blev det således status quo.

Tessins initiativ inskränkte sig dock ej blott till dessa förslag. Några ännu bevarade ritningar i Börringeklostersamlingen visa, att han gick ännu längre. Intressantast av dessa är en generalplan, fig. 8. Den är utförd i bläck och har utsatta mått jämte en skala i »Ellen»,

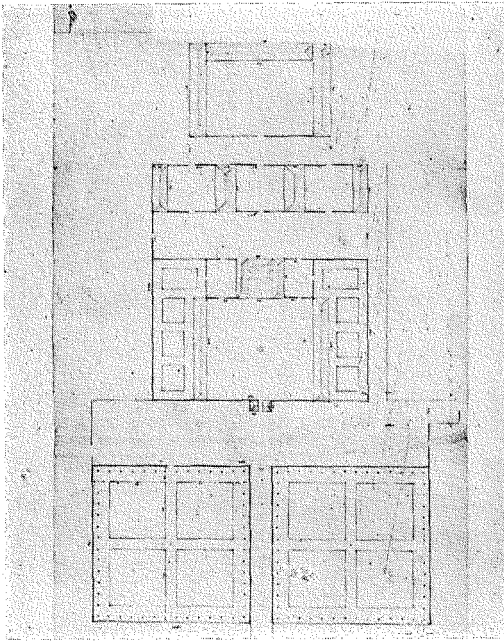

FIG. 8. FÖRSLAG TILL GENERALPLAN FÖR FIHOLM
AV NIKODEMUS TESSIN D. Ä.

skrivet med Tessins handstil. Då förslaget utgår från att den ena av de båda friliggande flyglarna är bredare än den andra, så är projektet ej äldre än år 1642. Det torde i alla händelser vara den äldsta bevarade ritningen av Tessins hand. Huvudbyggnaden har samma grundplan, som i de övriga förslagen ehuru i mindre mått. Dess flyglar gå dessutom förbi gavlarna istället för att sluta till huset. Med flyglarnas kortsidor blev slottet således blott 50 alnar brett och flygelarmarna sköto blott 20 alnar fram.

En portbyggnad placerades över entrén till förgården. Utanför flygelbyggnaderna tänktes små trädgårdsanläggningar. På den plats, som De la Vallée reserverat för trädgården, förlade Tessin stall, ladu-

gårdar och övriga ekonomianläggningar. Bakom slottet låg efter en bred gata fyra flyglar med jämna mellanrum och bakom dem en stor, av tre längor infattad stall- och ladugård. Det hela var strängt symmetriskt uppbyggt. Åt motsatt håll, där den breda vägen från kyrkan ledde mot slottet, lågo trädgårdsanläggningarna i form av två stora kvadrater, likformigt uppdelade och med lusthus över korsgångarna.

Vi finna således här en generalplan icke mindre regelbunden än De la Vallées. Den återgår utan tvivel i hög grad på dennes förslag. Den anläggning, som var tänkt som en sluten enhet har nu emellertid splittrats. Framför allt gäller detta trädgårdsanläggningen. Tessins plan står kan man säga på ett mer primitivt stadium än De la Vallées.

Huvudbyggnadens konstruktion enligt detta projekt är något egendomlig. Det korta mittparti, som kommit emellan de båda flygelarmarna har försetts med ett dubbeltak, av vilket den främsta delens övre parti gjorts plant. I en annan ritning har dock Tessin sökt en enklare lösning på ett maner, som han bättre förstod att behärska, fig. 9. Här har huvudbyggnaden utformats som ett slutet block utan några sammanbyggda flyglar, blott artikulerad av något framspringande mittpartier.

Huru realiserades nu de båda arkitekternas intentioner? I de båda, ännu i stort sett orörda flyglarna böra vi se Simon de la Vallées verk. Vi kunna bevittna deras uppförande under Tessins ledning och med Heinrich Blume som stenhuggare men bägge arbetade efter den franske arkitektens ritningar, vilka kansleren en-

sam justerade.⁸ »Tu sköne och som jag hoppas icke illa proportionerade stenbyggningar» kallar Oxenstierna Fiholmsanläggningen i sitt testamente. Omdömet synes kanske något svärförklarligt, ty utan den supplerande huvudbyggningen förlo- rade ju anläggningen nerven i sin kom- position. Huvudbyggnaden hann nämligen aldrig längre än till grundgrävningen. En grop vittnar härom än i dag.

Fiholmsbyggnaderna göra dock, fastän de från början avsetts som flyglar, ett ståt- ligt och förnämt intryck genom sina röda murar och sin sandstensdekor. Denna, som koncentrerar sig till stora praktgav- lar och mindre sådana vid vindskuporna, kännetecknas av en sober hållning med förkärlek för raka gavlar och segment- gavlar utan beslags- eller broskornamen- tik. Taket är högt och något insvängt, skorstenarna sitta i takåsen. Ankarjärn och avlastningsbågar med glest insatta huggstenar liva murytan.

Jämförd med riddarhusets magnifika representationsarkitektur är byggnads- konsten vid Fiholm enkel men icke mindre konstnärlig. Den torde också vara mer personlig. Dess nederländska drag hava så ofta påpekats, att vi ej här behöva sär- skilt understryka detta men vi vilja fram- hålla, då det aldrig förut gjorts, dess gal- liska kultur.⁹

Sveciagravyren äger ovanligt litet vär-

⁸ Utmärkande för Fiholmsgavlarna äro bland annat de små festoner, som ingå i pilasterkapi- tälén. De återfinnas genomgående på De la Vallées riddarhusritningar.

⁹ Fiholms byggnadshistoria har mer eller min- dre ingående berörts av Upmark d. ä. och d. y.: (»Svensk Byggnadskonst» och »Svensk konst- historia»), N. Sjöberg (Svenska slott och herre- säten), Julia Svedelius (Svenska turistförening- ens årsskrift 1914) samt J. A. Karlsson (Sörm- ländska slott och gårdar), Nyköping 1927.

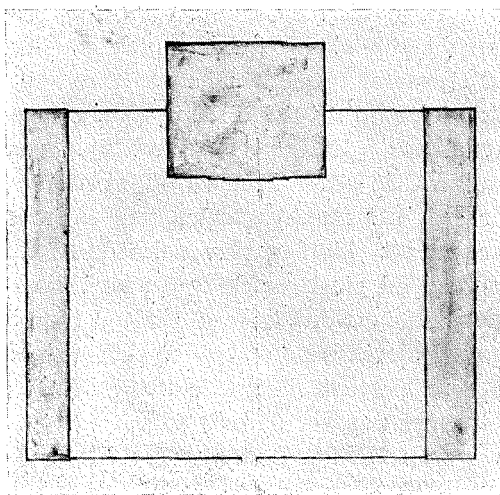

FIG. 9. NIK. TESSIN D. ÄLDRE: FÖRSLAG TILL SLOTTS- PLAN FÖR FIHOLM.

de. Här avbildas den ena flygeln i en omgivning, som knappast i något avse- ende överensstämmer med det verkliga för- hållandet. Detta visar däremot en karta i Lantmäteristyrelsens arkiv från år 1686. Vi se där hur de två flyglarna förenats av ett plank. Ingenting har realiserats av De la Vallées komposition och ytterst litet av Tessins. På sidan av tillfarts- vägen har lagts en trädgård och svarande mot denna ett stall och en humlegård.¹⁰

Samtidigt med bygget vid Fiholm på- gick och avslutades arbetet vid Tidö. Som ovan nämnts fick Tessin samma be- fattning här som vid Fiholm år 1640. Re- dan den 26 juni 1624 skrev Gabriel Gus- tafsson Oxenstierna till sin bror:¹¹ »Fru Anna är ... på Tidön och continuerar din byggning.» Huvudbyggnaden till det nu-

¹⁰ Mälarkartans bild ger även ett realistiskt uttryck för anläggningens karaktär.

¹¹ Rikskansleren A. Oxenstiernas skrifter och brevväxling II, 3. Stockholm 1890.

varande fyrlängade slottet var således redan då påbörjad. Arbetet gick emellertid långsamt fram, då rikskansleren själv hade föga tid att sköta sina privata angelägenheter. Enligt en instruktion, som han år 1635 sände hem från Tyskland erfarar vi, att manbyggnaden var så pass färdig att blott gavlarna saknades. En kringbyggd gård ingick redan nu i byggnadsplanen. Rikskanslern skriver nämligen, att blott tre sidor skola uppsättas med en contignation, så att han själv kunde disponera däröver då han kom hem.¹² Ett brev från Erik Larson von der Linde 13 jan. 1636 talar i samma riktning:¹³ »E. Ex. hus vid Tidön är nu mest all merendel förfärdigat med byggningar runt omkring, allenast menar E. Ex. däri varder görandes många förändringar när Gud vill E. Ex. dit kommer, däri en står till att förändra och reparera till husens nytta och sirat.» Denna förmodan visar sig också vara riktig. När Oxenstierna kom hem lät han enligt egen uppgift i testamentet riva ned det, som byggts under hans frånvaro samt lät med dubbel kostnad bygga upp det igen. Men även då lät han, som han säger, mycket förvandla och förändra efter sin fantasi.

På våren år 1639 kunna vi konstatera ny fart på byggnadsarbetet vid Tidö. Arbetet bedrivs efter ritningar, vilka murmästaren Adrian Dierickson och stenhugaren, Heinrich Blume följa. Så till exempel omtalas, att huvudbyggnaden under murmästarens ledning förts upp till gavlarna enligt de nya ritningarna.

¹² Jmfr bl. a. Malmberg: Tidö (Svenska hem), Sthlm 1927.

¹³ Oxenstiernas skrifter och brevväxl. II, 10. Sthlm 1900.

Huru många de små gavlarna skulle vara, visste han emellertid icke och begär för den skull rätta desseinen därpå. Samma förfrågan gör Heinrich Blume, och han begär avritningen på hela huset. Huru detta enligt ritningarna vid denna tid var ämnat att te sig, kunna vi med ledning av brevens notiser föreställa oss. Från det nuvarande utseendet skilde det sig därigenom att manbyggnaden utom den stora mittgaveln hade mindre dylika på ömse sidor. Det höga valmade taket med ett klocktorn och byggnadernas röda färg voro andra olikheter. Längorna, som omgävo borggården voro av två våningars höjd men den nedre våningen, vars fönster voro mindre, var avsedd att markeras som sockel. Den fjärde längan var täckt av ett platt tak, utbildat som altan och omgivet av en balustrad. I de yttre hörnen reste sig små torn.¹⁴

Mästaren till denna dessein torde vi utan att vara alltför djärva kunna identifiera med Simon de la Vallée. Icke blott analogien med Fiholm utan också de stilistiska skälen tala för detta. En jämförelse med De la Vallées riddarhusförslag, speciellt det mindre, är mycket givande. Vi finna här samma planform och i mycket samma utformning såväl av huvudbyggnad — märk taktornet — som av altanflygeln. I sitt av arkitekten tänkta tillstånd var Tidö med sina röda murar och sin rika sandstensutsmyckning av portar och fönster en vacker representant för den franska stil, som De la Vallée företräder i sina riddarhusförslag. Även rumsfördelning, trappor o. s. v. äro ord-

¹⁴ »Altankamrar» benämnas de i breven. Såsom Hahr (Sv. slott- och herresäten) anmärkt, spåras de ännu i byggnadsplanen.

nade enligt De la Vallées system, sådant vi lära känna det av riddarhusplanerna och Fiholmsritningarna. Gavlarna och den övriga skulpturella dekoren visar den största frändskap med Fiholm. Orsaken härtill är icke enbart att söka i att samme stenuggare verkat på bägge håll utan fastmer i, att samme arkitekt utformat detaljerna i sina desseiner. Att stenuggaren arbetade efter ritningar framkommer av breven trots att denne, som ett av Upmark citerat brev visar, stundom gjorde det motvilligt.¹⁵ Särskilt den ovanligt ädla huvudportalen med sitt triglyfprydda förkroppade bjälklag, krönt av en bruten segmentgavel torde kunna tagas som ett vackert prov på De la Vallées artistskap.

Den 26 april 1640 omtalas Tessin vara anländ.¹⁶ Hans rapporter beträffande Tidö äro emellertid icke många. Vid sitt första besök ger han dock anvisning, huru bygget skulle bedrivas och gjorde en ritning därtill. Den 22 juli 1641 berättar han, att altankamrarna voro färdiga, huvudportalen och trapporna i det närmaste likaså. Övergångarna i hörnen av gården vid hörnkamrarna voro ännu icke färdiga »och vet man icke, på vilket maner E. Ex. vill besluta att de skola göras». Han tror att ett valv kunde slås under dem. Så var nog också meningen av ritningarnas upphovsman. Vi se här ett prov på den typiskt franska konstruktionen med trompvalv.¹⁷ Slottet var vid denna tid så pass färdigt, att man blott väntade på vissa detaljer såsom baluster-

dockorna, vilka skulle uppsättas vid trappan och vid altanvåningen.

På hösten 1641 vistas Oxenstierna på Tidö och utan tvivel sätter han liksom vid Fiholm en viss prägel på arkitekturen. Vi hava desto större skäl att antaga något dylikt, som rikskansleren själv, som ovan nämnts, framhållit detta i sitt testamente. Byggnaderna torde nu givas den karaktär som i stort sett överensstämmer med Sveciagravyerna d. v. s. att den altanflygel, som Oxenstierna troligen ansett fåfänglig, blir försedd med tak i likhet med de övriga längorna.

Tessins positiva insatser, när det gällde att gestalta byggnadernas form, torde därför varit ringa. Visserligen rapporterar Hogg att Tessin i augusti 1640 gjort »en ny avritning av hela husens dessein», men av allt att döma innebar denna icke några större nyheter.¹⁸ Som vanligt finna vi dock, att Tessin intresserar sig för detaljförändringar. I stället för målning av hela nedre våningen, imiterande huggen kvadersten, föreslår han således, att de understa fönstren skulle förses med samma sirat som de översta och kvaderstycken blott skulle målas upp till de understa fönstren. Större insats torde Tessin hava gjort vid anläggandet av trädgården öster om slottet.¹⁹

Fastän icke en helgjuten skapelse böra vi dock i Tidö främst se ett verk av Simon de la Vallée. Mycket av den konstnärliga touche han velat giva slottet såsom takryttaren, altanlängan, de små gavlarna samt den röda färgen är nu försvunnen. Mycket återstår likväl såsom portaler, trappor, gavlar, borggårdshörnen med si-

¹⁵ Upmark: Svensk byggnadskonst, sid. 68.

¹⁶ Brev till A. O. fr. Hogg.

¹⁷ Richelieu av Le Mercier visar på trädgårdsfasaden liknande trompkarnap.

¹⁸ Brev fr. Hogg till A. O. 2/8 1640.

¹⁹ Brev fr. Tessin till A. O. 22/7 och 1/9 1641.

na trompvalv samt till sist de originella drakhuvudena, tjänstgörande som gargouilles.

För Tessin blev hans verksamhet vid Fiholm och Tidö en viktig och grundläggande skola, varunder han erhöll mycket av sin arkitektutbildning. Ett resultat kom till synes däri att den unge ingenjör, som år 1642 ledde rikskanslerens byggen fyra år senare kallades till att övertaga det ansvarsfulla värv, som sedan Simon de la Vallées död saknat utövare, nämligen befattningen som kunglig arkitekt och byggmästare. Tessins kontrakt avfattas nästan likalydande med det, som knöt fransmannen vid samma syssla sju år tidigare.²⁰

I sin egenskap av kunglig arkitekt får emellertid Tessin först uppdrag, där främst hans kunnighet som ingenjör och fortifikatör tages i anspråk. Han sändes nämligen till Norrland för att upprätta kartor och undersöka strömmar. Hans förnämsta uppgift var dock att reglera städernas bebyggelse och den sista december 1647 utfärdas ett detaljerat memorial häröver.²¹ Enligt detta skall han konstruera en bro över Dalälven vid Älvarkeby, övervaka regleringen av Gävle samt på papper avsticka planerna till alla de övriga norrländska städerna ända till det österbottniska Uleåborg. Dessa »planter» skulle sedan skickas till kungl. majestät. På de platser, som han ej själv

hann att besöka, skulle arbetet uträttas av en konduktör.

Den stadsplan, som Tessin upprättade över Gävle kan studeras på den ännu bevarade ritningen i krigsarkivet,²² fig. 10. Stadsområdet är rektangulärt och skarpt begränsat av bastionsförsedda murar. Breda, raka gator dela upp staden i rektangulära kvarter. Som stadsplan visar förslaget stora överensstämmelser med det, som strax förut upprättades över Uppsala.²³

I stadens sydöstra hörn låg slottet. Dess planform var H-formig. Till de främre flygelarmarna slöto sig långa smala flyglar. En stor dubbel fritrappa dominerade fasaden. Framför borggården lågo slottet tillhöriga byggnader i en öppen fyrkant, bildande en förgård. Vid sidan av komplexet utbreddes sig den i nio kvarter indelade kvadratiske trädgården. Trots att kompositionen lider av att hava blivit hopträngd är den dock intressant såsom prov på Tessins planlösning. Slottets plan är att beteckna som det första steget på den utveckling, som kommer Tessin att skapa Mälsåker, Bååtska palatset o. a. Det franska draget är utpräglat.

Slottet kom aldrig till utförande.

I ett brev till Axel Oxenstierna den 24 januari år 1648 klagar Tessin över att borgarna med borgmästaren i spetsen ej ville veta av någon reglering av sin stad.

²⁰ 9/2 1646 är kontraktet daterat. Originalen finnes i Gahn Perssons saml. U. U. B. X. 222. I kontraktet står särskilt angivet, att Tessin skall intaga den sedan De la Vallées död vakanta posten.

²¹ I Riks. Reg. upptages hans namn 20/8 1646, 4/1 1647, 31/12 1647, alla gångerna gällande de norrländska städerna.

²² I likhet med Tessins planer över Härnösand och Hudiksvall är den publicerad i J. Lillienberg: Stadsbildningar och stadsplaner i Göta älvs mynningsområde, Göteborg 1928. -- Beträffande Sundsvall erhålla vi upplysning om Tessins verksamhet här genom magistratens berättelse från år 1690 i Brev och handl. rör. Sveciaverket S. K. B.

²³ Plan fr. 1640-talet i Lantmät.-styr. arkiv.

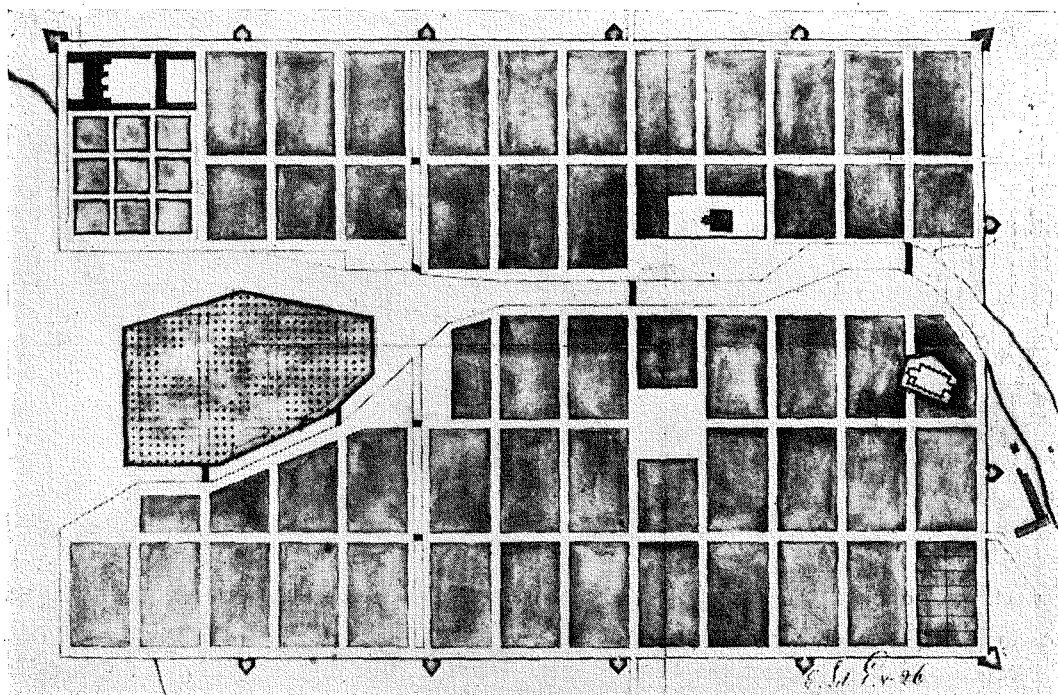

FIG. 10. STADSPLANEFÖRSLAG FÖR GÄVLE AV NIK. TESSIN D. Ä. KRIGSARKIVET.

Han begär därför instruktion, huru han skall bete sig.

I detta brev erhålla vi emellertid även upplysning om en skapelse av Tessin, den första, som vi i detalj lära känna. På Axel Oxenstiernas önskan hade arkitekten besiktigat en plats vid Alsike »wegen des Hauses». Han hade därvid funnit, att man borde placera huset mitt för trädgårdens mittgång »wegen Wohlstandt und regularitet». För att möjliggöra detta måste man delvis spränga in huset i berget. Man kunde sätta ett bröstvärn vid gången och låta en dubbeltrappa leda ned i trädgården. Tessin hade gjort en pappmodell av, huru han tänkte sig det hela och varigenom han hoppades övertyga Oxenstierna, ty denna anordning

skulle giva huset »grosse zirdhe und wohlstandt gegen den Garten, weil gleichsam als ein altan unten umb dem Haus gehet». Det förtjänar att läggas märke till huru mer auktoritativ Tessin verkar i detta sitt brev än i de föregående. Den självständiga verksamheten har satt sitt prägel på personligheten. Det finnes mycken intensitet i vad han skriver om sitt eget verk.

Enligt en brevet bilagd, nu tyvärr försvunnen avritning lades en flygel på 50 alnars längd på var sin sida av huset. Vid dettas kortsidor anordnades tvenne små trädgårdar. Härom säger Tessin vidare med anvisning till den förkomna ritningen: »der eine auf der Höhe lieget in der Niederung mit BB gezeichnet,

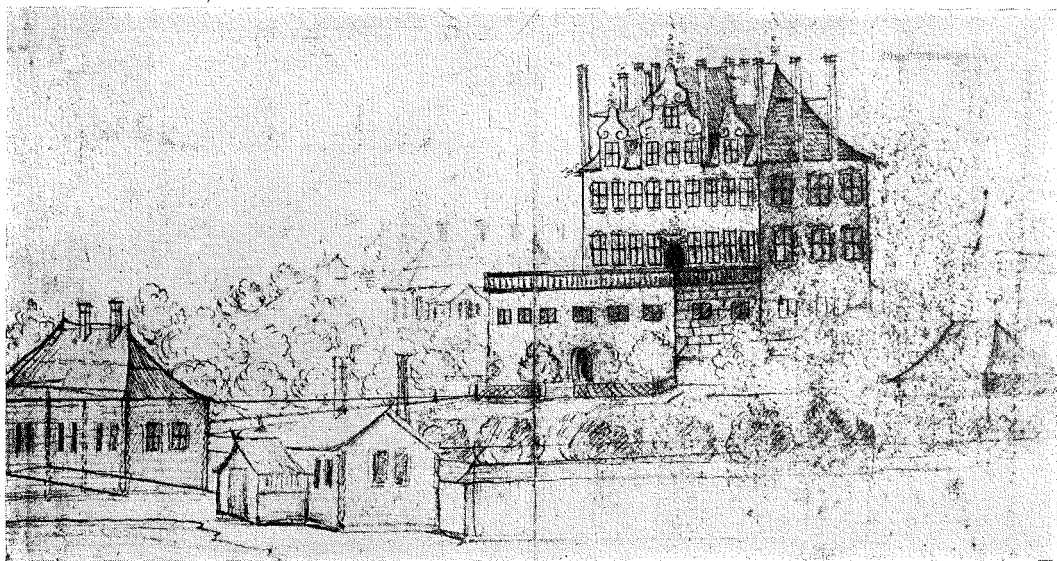

FIG. 11. KRUSENBERG I UPPLAND FRÅN SYDVÄST. BLYERTSTECKNING I K. BIBLIOTEKET AV ERIK DAHLBERG.

darneben auf der Wiesen ein Platz zum Küchengarten angezeigt. Der grosse Garten ist nach rechter Mass abgemessen.» Vid sin återresa från de norrländska städerna ämnade Tessin sticka ut planen på platsen men innan dess vore han tacksam att få veta, om Oxenstierna önskade vidtaga några förändringar. Han lovar till slut att översända en perspektivritning.

Av detta brev framkommer således att Tessin är arkitekten till en slottsanläggning, som Oxenstierna synes låta bygga vid Alsike. Den byggnad, som äsyftas är utan tvivel Krusenberg, det enda herresäte, som finnes på nämnda ort. Thersner upplyser om Krusenberg — »upplät drottning Kristina år 1647 som ärftligt frälse till J. Kruus's änka Karin Axelsdotter Oxenstierna — kallades förut Alsike».²⁴

²⁴ Thersner: Fordna och nuvarande Sverige. — Upmark (Svensk byggnadskonst), som läst brevet, säger sid. 174: »Tessin... hade... gjort

Johan Kruus dog år 1644 och det var för att hedra sin avlidne mans minne, som änkan gav namnet Krusenberg åt det slott, som hon lät bygga. Det är alltså för sin dotters räkning, som rikskansleren står för byggnadsverksamheten och underhandlingarna med Tessin.

När huset stod färdigt veta vi icke, men troligtvis var det fullbordat inom ett par år. Dess tillvaro blev dock icke långvarig. Redan den 2 mars 1716 avbrann byggnaden med undantag av en senare tillbyggd flygel. Blott grunden blev kvar och på den uppfördes först år 1801 ett nytt corps de logis efter ritningar av Gjörwell.

Tessins verk kunna vi således blott lära känna genom avbildningar. Välbekant är också dess utseende genom Jean Perelles gravyr av år 1681 i Svecia. En serie förslag till en byggnad vid Alsike (Krusenberg.)»

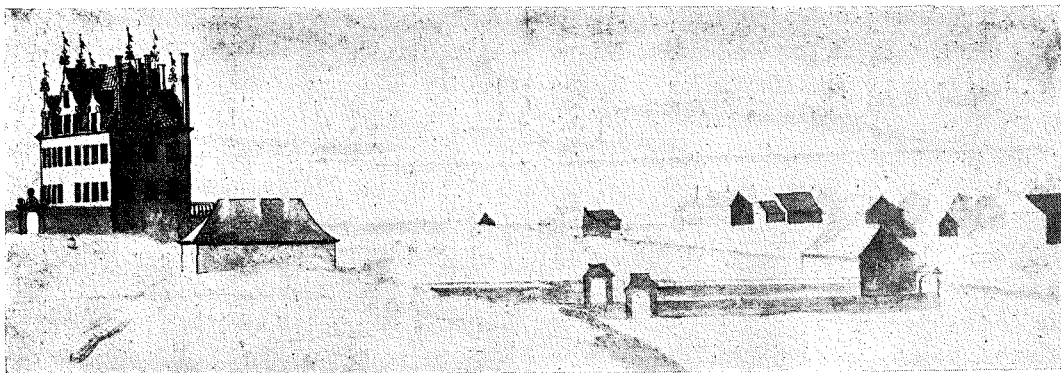

FIG. 12. KRUSENBERG, UPPLÄND, FRÅN NORDOST, TUSCHLAVYR I K. BIBLIOTEKET.

teckningar i Sveciasamlingen i Kungliga Biblioteket i Stockholm ådagalägger att kopparsticket ifråga om huset i stort sett överensstämmer med verkligheten men att omgivningarna något förändrats och misslyttats. Bland teckningarna märkes en blyertsskiss, synbarligen utförd efter verkligheten, fig. 11. Den kan dateras till år 1662 och visar anläggningen från samma håll som gravyren.²⁵ En tuschlavyr ger oss en bild av Krusenberg från rakt motsatt håll, fig. 12. Vi lära på så sätt känna anläggningen från båda sidor.

I en backslutning nära stranden av fjärden ligger byggnaden med fasaden åt väster. Huset är två våningar högt, nio fönsteraxlar långt och tre brett. I mått uttryckt var storleken enligt en uppmätning av år 1720 $56 \times 26,5$ alnar.²⁶ Härtill kom en altan i höjd med bottenvåningen åt väster. Den sträckte sig till en bredd av 14,25 alnar utefter husets hela längd. Denna altanvåning innehöll sex rum samt

upplystes av sex breda fönster. Byggnadskroppen, som enligt sentida uppgift alltigenom var uppförd av kalksten, täcktes av ett högt, spetsigt och efter holländskt mönster något insvängt tak. Tre takkupor med stora volutprydda gavlar framsprungo på långsidorna, den mellersta av tre fönsters bredd, de övriga blott försedda med ett fönster. Alla nockar hade stora flöjlar och såsom vid Tidö bildade vattenkastare i form av drakhuvuden fantasifulla silhuetter vid takföten. Från denna utgingo på gammalt manér skorstenarna. De voro tre på var gavel och två på trädgårdssidan samt voro mycket höga. De stagades med järn vid takkonstruktionen. Efter vad som framkommer av grundritningen sutto fönstren icke, som teckningen visar, regelbundet på långsidorna. De omramades av frodiga ornament i sten, troligen sandsten, av vilket material balustraden på terrassen var förfärdigad. Över portalen åt borggården satt, att döma av återfunna rester, släkten Kruus' adliga och Oxenstiernas till Södermöre grevliga vapen.²⁷

²⁵ En förlaga i blyerts till sticket finnes dessutom. Dateringen enligt Östman: Förteckning över Stockholmsbilder III, St. Eriks årsbok 1920.

²⁶ Klingspor-Schlegel: Upplands herrgårdar, Stlm 1881.

²⁷ Klingspor-Schlegel a. a.

Byggnadens planfördelning är intressant därigenom att den i stormaktstidens arkitektur så vanliga korridoren tvärs genom huset förekommer. Rumsfördelningen präglas av stor regelbundenhet.

I öster var en borggård med portförsedd mur. Härifrån ledde en lång rak allé mot stora landsvägen, vilket redan Loccenius omtalar som ett av ställets märkvärdigheter.

Från byggnadens korridor kunde man antingen genom en präktig portal komma ut på altanen och njuta av utsikten över sjö och land eller också kunde man stiga ned en trappa och genom altanvåningen komma ut i trädgården. Den dubbeltrappa, som Tessin talar om i sitt brev, torde icke hava kommit till utförande. För övrigt förstå vi huru han tänkt sig detta parti ordnat. Platsen närmast nedanför altanen avstängdes medelst en barriär och genom denna ledde en trappa ned i trädgården. Denna upptog en stor fyrkant, muromgiven och säkerligen indelad i ett antal kvadratiske kvarter. Loccenius omtalar på tal om den vackra lustgården att densamma smyckades av ett lust- eller lövhus, vilket icke blott utvändigt utan också invändigt var mycket ståtligt utsirat. Huru detta tedde sig veta vi icke. Schlegel skildrar trädgården år 1881 såsom anlagd i gammal fransk stil med alléer och klippta häckar, i terrasser sänkande sig ned mot sjön. Fastän det mesta av detta var av yngre datum är det dock värt att lägga märke till med tanke på Tessins ådagalagda intresse för trädgårdarna.

Vid slottets kortsidor tänkte sig Tessin, som nämnt, små trädgårdar, men om dessa liksom om stallgården och köks-

trädgården erhålla vi icke närmare vetenskap. Vi kunna emellertid hänvisa till en liknande anordning på Tessins Fiholmsförslag. De flyglar, som arkitekten placerat så, att de begränsade de små trädgårdarna utåt, synas däremot på båda bilderna. Dessa giva f. ö. en tämligen realistisk bild av omgivningarna med den lilla byn vid Mälarstranden.

Sedan vi nu i detalj skildrat anläggningen, torde det vara av intresse att giva akt på dess gruppering och komposition. Tessin vill tydligen åstadkomma en enhetlig generalplan, präglad av symmetri. Han sammansätter den av en serie gårdar, gränsande intill varandra och lästa tillsammans av själva huvudbyggnaden. Det är en anläggningsform, som vi redan påträffat i Simon de la Vallées Fiholmsförslag, med vilket Krusenbergs stora likheter. Den stringens vi hittills efterlyst i Tessins anläggningar finna vi här i anmärkningsvärt hög grad. I detta avseende har således den yngre arkitekten tillägnat sig lärdomar av sin äldre kollega.

Detsamma har själva byggnadens karaktär att säga oss. Dess stil är icke uteslutande, vad som slentrianmässigt påstås om denna typ, nordtysk senrenässans. Liksom planen talar även byggnaden med sin huggstenssmyckade kropp, sin branta, rika takarkitektur med höga skorstenar, flöjlar och vattenkastare ett franskt språk. Den har likheter med talrika franska lantslott byggda i Louis XIII:s stil såsom Rosny, Courances, Willeville m. fl. De starka germanska drag, som finnas kunna icke förnekas, de komma fram bl. a. i detaljer såsom fönsterdekoren och gavlarnas gestaltning. Men

denna blandning av germanskt och romanskt, denna tyska tunga som talar ett franskt språk ter sig för oss, som följt Tessins utveckling till denna punkt, fullt naturligt. Hans tyska börd och uppfost-
 ran och hans konstnärliga utbildning i Simon de la Vallées skola har satt denna karaktäriserande prägel på hans byggnadsverk.

Detta skulle således vara Tessins stil år 1648! Likheterna med det Drottningholm arkitekten skapar 14 år senare äro icke stora. Så fullkomligt kan en konstnär omforma sin stil.

Det är emellertid nödvändigt att klarare härleda Krusenbergsarkitekturens förutsättningar.

Bland alla de slott, som presenteras i Svecia existera knappast så stora likheter som mellan Krusenberg och det äldre Rosersberg, vilket vi lära känna genom tre Sveciagravyrer. Bestyrktes Krusenbergsgravyrens giltighet medelst teckningar, så gäller det detsamma om Rosersberg, vars utseende vi detaljerat kunna studera på en serie blyertsteckningar från år 1661 i Sveciasamlingen. Slottets historia har helt nyligen blivit föremål för en värdefull undersökning av Nils G. Wollin. Beträffande dess äldre byggnadshistoria lämnar dock denne i stort sett inga nya bidrag utöver vad vi redan genom Palmsköld veta, nämligen att byggnaderna enligt nu försvunna inskriptionstavlur uppfördes mellan åren 1634 och 1638.²⁸ Intressant är dock hans påpe-

kande av dekorationsmålaren David Poles därvaro år 1641, vilket synas tyda på att inredningsarbeten då pågingo. Rosersbergs huvudbyggnad företer så stora likheter med Krusenberg, att ett samband dem emellan måste förefinnas. Icke blott husets storlek, proportioner och artikulering utan också takarkitekturen med sina kupor, skorstenar och drakhuvuden äro analoga, vartill kommer den altan, som sträckte sig ut mot trädgården. Överensstämmelserna äro så stora, att man frestas till en expertis: Tessin är slottets arkitekt. Något sådant är dock icke gärna möjligt. Vid den tid, då Rosersberg byggdes av riksskattmästaren Gabriel Bengtsson Oxenstierna, torde Tessin icke hava varit mogen nog att leda, långt mindre att sätta sin prägel på ett dylikt företag. Det ligger då närmare till hands att spåra Simon de la Vallées medverkan. Från början måste det då framhållas, att denne i så fall blott kunde bidra till att ge anläggningen en yttre air och ej väsentligt kunnat ingripa i kompositionen av byggningarna. Då dessa påbörjats redan år 1634, var bygget redan långt avancerat, då De la Vallée i början av år 1637 inkom i landet. Vi få tänka oss processen vid Rosersberg ungefär likartad med den vid Tidö. I bägge fallen fick arkitekten gripa in i en sedan lång tid tillbaka driven byggnadsverksamhet för att så långt som möjligt ge byggnaderna en modernare apparition. Av allt att döma blev De la Vallées insats vid Rosersberg ej så omfattande som vid Tidö.

Studera vi Rosersbergs huvudbyggnad finna vi, att dess arkitektur i hög grad överensstämmer med Tidö sådant det projekterades år 1639, fig. 13. Tillkomme

²⁸ N. G. Wollin: Rosersberg, Stockholm 1930. Dr Wollin har älskvärt ställt fotografier till förfogande för fig. 13 och 14. Wollin påpekar överensstämmelsen ifråga om altanen emellan Krusenberg och Rosersberg. Mindre lyckad är jämförelsen med Östermalma.

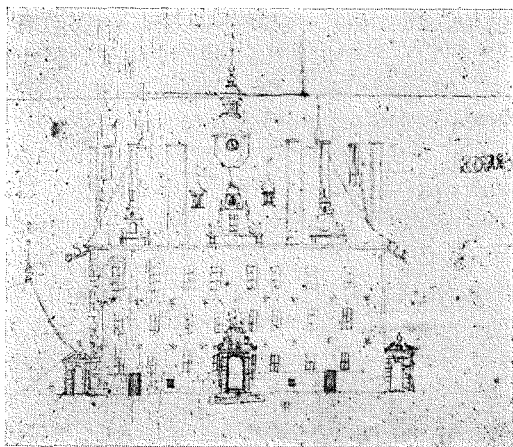

FIG. 13. ROSERSBERGS SLOTT FRÅN NORR. TECKNING AV ERIK DAHLBERG I K. BIBLIOTEKET.

blott en fritrappa skulle husens likhet vara bestickande, då vi erinra oss att i nämnda Tidöförslag ingick såväl takrytare som smågavlar. Portalens utformning (jmf. fig. 11 i Wollin: Rosersberg) och dess insättning mellan fönstren samt gavlarernas skulpturella utstyrelse äro andra anmärkningsvärda överensstämmelser.²⁹ Från Fiholm känna vi igen avlastningsbågarna med sina glest insatta stenar och på gaveln finna vi liksom där ett litet utsprång, fig. 14.

Det kan slutligen erinras om, att Simon de la Vallée synes ha haft förbindelser med riksskattnästaren strax efter sin ankomst till Sverige. Vi erfara detta av ett brev, som tydligen är riktat till denne medlem i förmyndarestyrelsen från den franske arkitekten.³⁰ Denne redogör här för de villkor, som i Frankrike gällde den kunglige arkitekten. Det är, i förbigå-

²⁹ Även drakhuvudena förtjäna att nämnas. De synas vara ett karaktäristikon.

³⁰ R. A. Skön konst. Brevet, på tyska, är odatat.

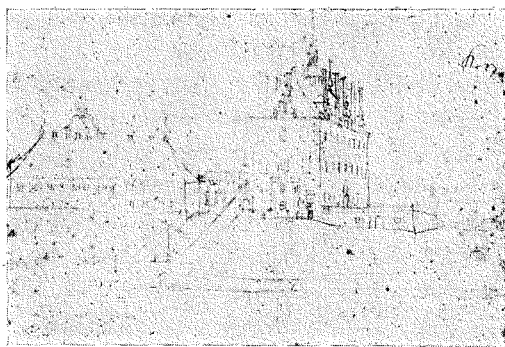

FIG. 14. ROSERSBERG FRÅN VÄSTER. TECKNING AV ERIK DAHLBERG I K. BIBLIOTEKET.

ende nämnt, intressant att se, huru de tesar, som De la Vallée här framför, i nästan samma form gå igen i det kontrakt, som slöts mellan honom och kronan år 1639.

Vi ha med detta sökt göra troligt, att Simon de la Vallée givit Rosersberg det utseende, som i så hög grad överensstämmer med Krusenbergs. Den stil, som Tessin företräder här, skulle alltså på så sätt få sin rimliga förklaring. Hans lärjungaskap till den franske arkitekten blir härigenom tydligt märkbart. Vi finna hur mycket Tessin tillgodogjort sig av De la Vallées konstuppfattning och uttryckssätt samt kunna konstatera respektiveringande teoretiska lärdomar. Han har lärt sig att komponera efter regler och normer, något som gjorde att han sedan med lätthet fann vägen till den klassicism, i vilken den mer intelligente än fantasifulle arkitekten kom att finna sin rätta miljö.

Hur mycket än Tessin lånat sitt konstnärliga språk av De la Vallée så röjer han en egen dialekt. Det slår oss att Tessins formkänsla är en annan än

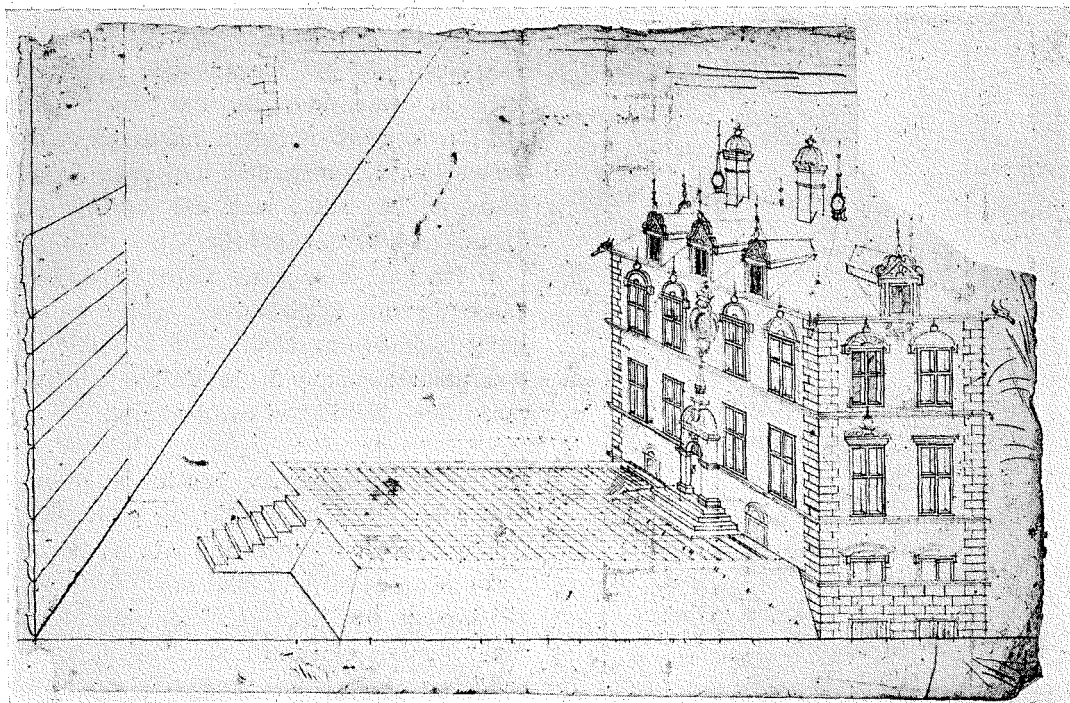

FIG. 15. FÖRSLAG TILL ETT LUSTSLOTT AV SIMON DE LA VALLÉE FÖR EN MEDLEM AV SLÄKTEN OXENSTIERNNA.

mästarens. På denna punkt företräder den yngre arkitekten en utpräglad germansk smak. Fastän Rosersberg ej på långt när är lika representativt för De la Vallée som Fiholm eller Tidö finna vi dock avrundad elegans, enkel kvaderrustik och smäckra spiror, under det att motsvarande element vid Krusenberg utgöras av tyska gavlar, broskornamentik och flöjlar.

Denna skiljaktighet mellan De la Vallée och Tessin belyses ytterligare av en perspektivritning till ett litet lustslott av den förres hand,³¹ fig. 15. Denna ritning

visar också att den hustyp, som Tessin företräder i Krusenberg, även odlats av De la Vallée. Ritningen visar en rektangulär byggnad, 4×2 fönsteraxlar, av två våningars höjd jämte en souterrainvåning. Fasaderna indelas horisontellt av lister under fönstren. I hörnen löpa kvaderkedjor. En port med tung segmentgavel markerar byggnadens mitt. Mellan de översta fönstren se vi det Oxenstiernska vapnet. Fönsterspröjsarna äro byggda, synes det, av sten. Fönstren krönas i övre våningen av en segmentgavel med mussel- eller palmettmotiv. Valmtaket är

³¹ På Börtingekloster. — Utom de stilistiska skälen talar även en annan omständighet för att De la Vallée är upphovsmannen. På bak-

sidan står nämligen skrivet med hans karaktäristiska handstil det mystiska ordet »O.P.hnographia».

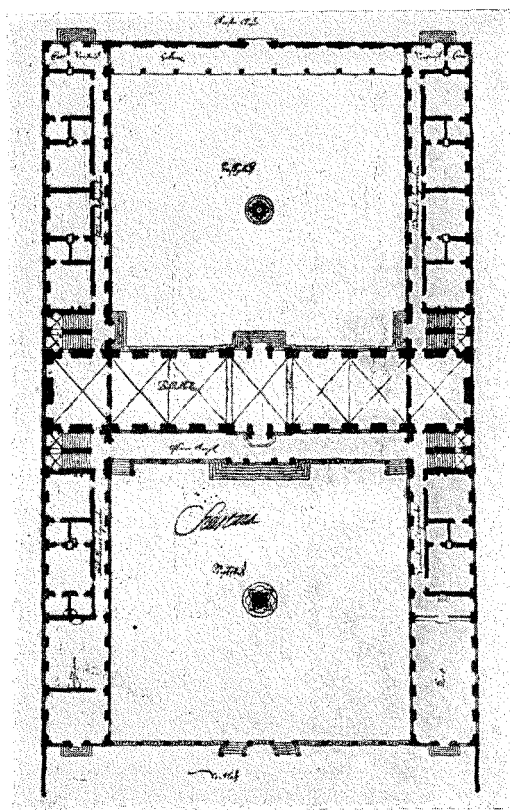

FIG. 16. PLANFÖRSLAG TILL KOLLEGIE OCH BIBLIOTEKSHUS I UPPSALA AV NIK. TESSIN D. Å. ÅR 1648. EFTER ARÉEN.

försett med tre kupor på långsidan och en på gaveln. De äro dekorerade på samma sirliga sätt som fönstren. På gavlarna hänga festoner under takfoten. Vid takkanten finna vi drakhuvuden och på nockarna stå små spiror. De två skorstenarna prydas av kronor såsom man ofta ser det i Holland. Framför byggnaden sträcker sig en terrass belagd med stenplattor. En enkel fritrappa leder upp till denna.

Vi finna här ingenting av Simon de la Vallées riddarhusförslag med dess pilasterindelade och oroliga ytor och det lilla

lustslottet saknar också Fiholmsflyglarnas rustika enkelhet. Den aristokratiska skapelsen gör ett elegant och artistiskt intryck. Dekoreringen har inskränkts till fönstren och portalen och deras tunga former kontrastera mot den rena fasadytan på ett sätt, som för tanken till Dijonska renässanspalats.

Detta hus, som synes vara karaktäristiskt för sin upphovsman, visar på en gång både överensstämmelsen och skillnaden mellan Simon de la Vallée och Tessin, i den riktning vi ovan nämnt.

Den uppfattning av Tessins ungdomsstil, som denna undersökning givit oss i utbyte, ger oss anledning att av stilistiska skäl attribuera Sätuna i Uppland till honom. Slottet företräder samma anläggningstyp vi funnit vid Tidö och Rosersberg. Icke blott byggnadernas proportioner och vissa detaljer såsom gavlarna visa hän mot Tessin utan även anläggningstiden gör detta sannolikt. Slottet uppfördes nämligen i början på 1640-talet av Gabriel Gustafssons änka och Axel Oxenstiernas svägerska Brita de la Gardie. Samtidigt anlades även trädgård vid sidan av slottet. Huvuddragen av dess kvadratiske komposition är ännu kvar men byggnaden är ersatt av ett härlemanskt corps de logis.

Tessinns ungdomsverksamhet inskränkte sig med all säkerhet icke blott till detta. Vi kunna så t. ex. spåra honom vid Tullgarn år 1640 men det faller utom ramen för vår uppsats att utsträcka vår undersökning vidare.³² Vi vilja slutligen styrka det resultat, till vilket vi kommit, genom

³² Brev från Johan Oxenstierna till rikskansleren 18/12 1640.

några kända omständigheter. Främst bland dessa må anföras de ritningar, som Tessin år 1648 lade fram till ett »Collégie och Bibliothecshus» i Uppsala, fig. 16. Här anknyter han direkt till De la Vallées stora riddarhusförslag, vilket redan av ritningarnas upptäckare E. Aréen eftertryckligt framhållits.³³ Då vi ej känna mer än planerna veta vi ej huru nära han anslöt sig ifråga om fasadbehandlingen. I viss mån belysande för Tessins förhållande härtill är ett protokollsutdrag den 5 mars 1647, då Tessin frambar en modell av papper till riddarhuset. Greve Per Brahe menade att den myckna huggna stenen som »Nikodemi schamplun» utvisade måtte bliva ute, då det fordrade ett långsamt arbete och kostade mycket pengar. Den 28 i samma månad fick Tessin emellertid i uppdrag att leda riddarhusbygget efter Simon de la Vallées desseiner. Ingen var väl f. ö. mer lämplig därtill än han.³⁴

³³ E. Aréen: Uppsala Universitetsbiblioteks byggnadshistoria I, Uppsala 1925, sid. 15.

³⁴ G. M. Silfverstolpe: Riddarhuspalatset

Ehuru vi icke fullständigt belyst Tessins ungdomsverksamhet tro vi dock att vi nått vårt mål — att visa Tessins förhållande till Simon de la Vallée. De lärdomar, som den enkle fortifikationskonduktören från Stralsund mottog av den franske arkitekten, i vars ådror generationers konstnärsblod rann, torde icke varit utan stor betydelse för Tessins framtid. Lättare assimilerar han befruktande intryck under sin studieresa sedan han i sin ungdom fått en klassicistisk skolning och lärt att se och skapa i stort. Tessins utveckling till barock uppfattning blir då lättare att förstå. Genom att Jean de la Vallée anknyter till samma traditioner framstår Simon de la Vallées inkallande och korta verksamhet, som den betydelsefulla händelsen i vår arkitekturhistoria. Mycket av de båda yngre arkitekternas inbördes förhållande får också härigenom sin förklaring.

(Sveriges Riddarhus, Stockholm 1926). Denne förf. påpekar också samtidigt härmed, sid. 107, befintligheten av 2 ritningar i N. M. av ungefär samma karaktär som riddarhusplanen. De äro påtecknade »Christina» och ha skala i »Ellen».

FÖRENINGENS FÖR SVENSK KULTURHISTORIA STYRELSEBERÄTTELSE FÖR ÅR 1929.

Föreningen har under år 1929 tillryggalagt sitt 12:te arbetsår.

De i Föreningens stadgar föreskrivna uppgifterna har Styrelsen tillgodosett på följande vis:

Allmänna sammanträden ha hållits under året i Stockholms Högskola, Norrtullsgatan 2, måndagarna den 4 februari, 8 april, 14 oktober och 2 december.

Måndagen den 4 februari höll professor Birger Nerman ett med skioptikonbilder illustrerat föredrag: Gotlands handel på Väst-Ryssland under 1000-talet, se Rig 1929, sid. 9 ff. och fil. doktor Bengt Thordeman meddelade »Några synpunkter och erfarenheter med anledning av Statens Historiska Museums textiltutställning i Liljevalchs Konsthall»; måndagen den 8 april föreläste amanuensen Rune Norberg: »Om förhistoriska sadlar i Sverige», (Rig 1929, sid. 97 ff., och lämnade amanuensen G. Gustafsson en bild demonstration av »Skånska bondgårdar», båda anförandena illustrerade av talrika skioptikonbilder; måndagen den 14 oktober höll fil. doktor Sune Ambrosiani föredrag över »Bergsmansyxor och skäggyxor» och förevisade intendenten Torsten Althin »Bilder från bevarade gamla bruk»; måndagen den 2 december talade fil. doktor Åke Campbell över »Den Skånska landskapsbildens kulturformer under 1700-talet» och belyste sitt föredrag med balloptikonbilder; efter honom demonstrerade intendenten Sigurd Erixon »Bilder av primitiva allmogebyggnader i Italien».

Dessutom hava Föreningens medlemmar varit inbjudna att måndagen den 4 februari bese den i Statens Historiska Museum ordnade utställningen av Svenska guldfynd, gjorda mellan åren 100—600 efter Kristus. Utställningens ordnare, fil. doktor Olov Janse, lämnade inledningsvis en översikt över fynd av guld i Sverige under förhistorisk tid, Rig 1929, sid. 1 ff. Fredagen den 5 april hade Föreningens medlemmar kallats att besöka den av Nordiska Musset i Liljevalchs Konsthall ordnade utställningen »Gustavianskt skildrat av Pehr Hilleström». Föredrag och demonstrationer hölls av intendenterna Sigurd Wallin och Torsten Althin samt amanuenserna Gösta Malmberg, Gösta Selling och Ingrid Nilsson. Likaså voro medlemmarna inbjudna att tisdagen den 3 december besiktiga den samling dyrbara gåvor, som Nordiska Museet erhållit av sina »Vänner» under de första tio åren av »Vännernas» tillvaro. De voro utställda i Nordiska Museets utställningslokal.

Under året har Föreningen av trycket utgivit två dubbelhäften av Rig om tillsammans 12 sextonsidiga tryckark.

Styrelsen har sammanträtt den 21 december och Rådet den 28 november 1929.

Vid decembersammanträdet valdes enhälligt

till medlemmar av Rådets Allmänna sektion hrr. Nils Lithberg, N. E. Hammarstedt, Sigurd Wallin, Martin Olsson, Birger Nerman och Gustaf Hallström och av den kulturminnesvårdande sektionen hrr K. A. Gustawsson, Sigurd Erixon, Tord O:son Nordberg och Erik Lundberg.

Under året har Föreningen åtnjutit 800 kronor i statsanslag. Tack vare ett anslag från en mecenat har Rig dock kunnat utkomma i ovan angivna omfång. Tyvärr går Föreningens medlemsantal fortfarande långsamt tillbaka. Varje för Föreningens verksamhet intresserad bör stödja denna genom att förvärva nya medlemmar.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

INGÅENDE BALANS KONTO.

Tillgångar den 1 januari 1929.

A.-B. Svenska Handelsbanken	1,798: 74
Kassabehållning	489: 72
54,400 ex. Rig à 0,3448	18,761: 54

Kronor 21,050: —

Skulder den 1 januari 1929.

Ledamöter, stödjande	6,000: —
» ständiga	15,050: —

Kronor 21,050: —

VINST- & FÖRLUST KONTO.

Inkomster.

Årliga medlemsavgifter	3,420: —
Statsbidrag	800: —
Gåva	1,000: —
Försäljning av Rig	319: 50
» » klichéer	82: 26
Räntor	14: 98
Vångåvan	100: 83
Förlust	320: 88

Kronor 6,058: 45

Utgifter.

Tryckningskostnader	4,794: 90
Författarearvoden	975: —
Porto och omkostnader	288: 55

Kronor 6,058: 45

UTGÅENDE BALANS KONTO.

Tillgångar den 31/12 1929.

A.-B. Svenska Handelsbanken	1,304: 70
Kassabehållning	662: 88
57,400 ex. Rig à 0,35	19,082: 42

Kronor 21,050: —

Skulder den 31/12 1929.

Ledamöter, stödjande	6,000: —
» ständiga	15,050: —

Kronor 21,050: —

Stockholm i mars 1930.